

RİZELİ HAFIZ HÜSEYİN EFENDİ ve RÂ'İYYE ŞERHİ ADLI YAZMA ESERİ*

Alaaddin SALİHOĞLU**

Özet

Bu çalışma, hayatı hakkında elimizde sınırlı bilgiler olan, XVIII. asrın ikinci yarısında Anadolu coğrafyasında yetişmiş Osmanlı kurrâ ve müderrislerinden Rizeli Hâfız Hüseyin Efendi'nin (ö. 1237/1821), İmam Şâtıbî'nin (ö. 590/1194) *Râ'iyye* manzûmesine Osmanlı Türkçesi'yle yazmış olduğu şerhi konu almaktadır. Makalede, müellifin hayatının yanı sıra şerhte takip ettiği metot ve resmü'l-mushaf yönünden ilmî değeri üzerinde durulmuştur. Bu çerçevede, şerhte yer alan, Kur'an kelimelerinin imlâ hususiyetlerindeki illetlere yönelik açıklamalar, Şâtıbî'nin *Mukni'* üzerine yaptığı ilavelere dair açıklamalar ve müellifin bazı âlimlere yönelik yaptığı eleştiriler ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Rizeli Hafız Hüseyin Efendi, *Râ'iyye Şerhi*, Şâtıbî, *Râ'iyye*, Resmü'l-Mushaf, Kıraat.

Hafiz Huseyin Efendi of Rize and His Book Named *Interpretation of Raiyye*

Abstract

This article is about the interpretation of Hafiz Huseyin Efendi of Rize (d. 1237/1821) that was written in Ottoman Turkish for Imam Shatibi's (d. 590/1194) *Raiyye*. Hafiz Huseyin Efendi whom we have limited information about his life was an Ottoman qurra and mudarris lived in Anatolia in the second half of 18th century. In this article, the method that he followed in his interpretation and the scientific value in terms of resmu'l-mushaf besides his life. In this context, we evaluated the explanations about the causes in the orthographic specifications of Quranic words, the explanations about the appendixes of Shatibi's *Mukni* and his critiques about some scholars.

Key Words: Hafiz Huseyin Efendi of Rize, *Interpretation of Raiyye*, Shatibi, *Raiyye*, Resmu'l-Mushaf, Qiraat.

GİRİŞ

Kurân ilimleri ıstılâhâtında, Hz. Osman dönemi istinsah faaliyetinde kelimelerin yazım şekli konusunda takip edilen usullere “resmü'l-mushaf”, “el-hattu'l-Osmânî” veya “er-resmü'l-Osmânî” adı verilmektedir. Hz. Peygamber döneminden temel almak kaydıyla Hz. Osman'ın Mushafları istinsah ettirip önemli İslam beldelerine gönderdiği ana kadar asli hüviyetini iktisab etmiş Kur'an yazısının kendine özgü imlâ karakterini konu alan bu ilim, Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği mushaflar

* Bu çalışma, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Dr. Öğr. Üyesi Celalettin DİVLEKÇİ'nin danışmanlığında hazırlanan “Rizeli Hafız Hüseyin Efendi'nin (ö. 1237/1821) Şâtıbî'nin (ö. 590/1194) *Râ'iyye* Manzumesine Şerhi (Tahkîk ve Tahlîl)” isimli doktora tezinden üretilmiştir.

** Doktora Öğrencisi, SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri, Kur'an Okuma ve Kıraat İlmi Anabilim Dalı. ORCID No: 0000-0002-2390-6679.

arasındaki ortak ve farklı yönleri dikkate almak suretiyle Kur'ân kelimelerinin imlâ özelliklerini ele almıştır.

Erken dönemden itibaren süreç içerisinde bu ilme büyük ehemmiyet verilmiş ve kıymetli eserler ortaya konulmuştur. Ebû Bekir b. Ebî Dâvûd es-Sicistânî'nin (ö. 316/942) *Kitâbü'l-Mesâhif*'i, Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî'nin (ö. 437/1045) *Kitâbü Hicâi'l-Mesâhif*'i, Ebû'l-Abbâs el-Mehdevî'nin (ö. 440/1048) *Hicâü Mesâhif'l-Emsâr*'ı, Ebû 'Amr 'Osmân b. Sa'îd ed-Dânî'nin (ö. 444/1053) *Muknî*'i, Ebû Dâvûd Süleymân b. Necâh'ın (ö. 496/1103) *et-Tebyîn li-Hicâi't-Tenzîl*'i ve el-Kâsım b. Fîrruh b. Halef eş-Şâtîbî'nin (ö. 590/1194) *Râ'iyye*'si, resmü'l-mushaf sahasında önemli yere sahip olan eserlerden bazılarıdır. Bu alanın literatürü, Dânî, Ebû Dâvûd ve Şâtîbî'nin mezkûr eserleri sayesinde zirveye ulaşmıştır. Daha açık bir ifadeyle sonraki dönemlerde kaleme alınan tasniflerin birçoğu söz konusu eserlere bağlı kalmak suretiyle ortaya konmuştur.

Şâtîbî'nin kaleme aldığı *Râ'iyye* manzumesinin asıl adı, '*Akiletü Etrâbi'l-Kasâid fi Esne'l-Makâsid fi İlmi Resmî'l-Mesâhif*'tir. Müellifine nispetle *eş-Şâtîbiyyetü's-Suğrâ*¹ şeklinde meşhur olduğu gibi, beyitleri 'râ' harfiyle sona erdiği için de *el-Kasâidetü'r-Râ'iyye*² ile de meşhurdur. Eser, haddi zatında Ebû 'Amr ed-Dânî'nin *Muknî*' isimli tasnifinin manzûm hale getirilmiş şeklidir ve 298 beyitten oluşur. *Râ'iyye*'de; Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osmân dönemindeki cem' faaliyetleri, Hz. Osman'a ait 'İmâm' mushafı ve bu mushaftan çoğaltılıp, çeşitli yerleşim merkezlerine gönderilen diğer mushafar arasındaki kelimelerin yazım farklılıkları ve imlâ özellikleri gibi resmü'l-mushafa temel teşkil eden önemli konu başlıklarına yer verilir.

Râ'iyye'de nâzımın kullandığı üstün dili, nazımın özel yapısı ve çok teferruatlı resm konularının ihtisar yoluyla ele alınması, eserin anlaşılmasını daha zor hale getirmiştir. Bu sebeplerdir ki manzûmenin müşküllerini çözmek, kapalı yerlerini açmak, kısaca geçilen yerlerini izaha kavuşturmak, nükte ve nüanslarına işaret etmek ve metni filolojik açıdan tahlil etmek üzere çeşitli şerhler yazılmıştır. Nitekim 'Alemüddîn 'Alî b. Muhammed es-Sehâvî'nin (ö. 643/1245) *el-Vesîle ilâ Şerhi'l-'Akîle*, Ebû Bekir el-Lebîb'in (ö. 736/1336'den önce) *ed-Dürretü's-Sakîle fi Şerhi Ebyâti'l-'Akîle*'si, Burhânüddîn İbrâhîm b. 'Ömer el-Ca'berî'nin (ö. 732/1332) *Cemiletü Erbâbi'l-Merâsid fi Şerhi 'Akiletü Etrâbi'l-Kasâ'id*'i ve Nûrüddîn 'Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî'nin (ö. 1014/1605) *el-Hibâtü's-Seniyyetü'l-'Aliyye 'alâ Ebyâti's-Şâtîbiyyeti'r-Râ'iyye*'si bunlardan ilk akla gelenlerdir.

Râ'iyye üzerine yazılan şerhlerden biri de Osmanlı müderris, kurrâ ve ilim adamlarından Rizeli Hafız Hüseyin Efendi'nin *Râ'iyye Şerhi* adlı eseridir. Kanaatimizce *Râ'iyye Şerhi* şu açılardan önemlidir: (i) Osmanlı Türkçesiyle yazılmış olması. (ii) *Râ'iyye* manzumesinin resmü'l-mushaf ilmindeki konumu. (iii) Nazımda yer alan beyitlerde lügat, i'rab, Kur'ân tarihi, kırâât farklılıkları ve Kur'ân kelimelerinin imlâ hususiyetleriyle ilgili birçok önemli açıklamaların bulunması. (iv) Kur'ân'daki kelimelerin imlâ gerekçeleri hakkında âlimlerin farklı görüşlerini ihtiva etmesi. (v) Şerhte Kur'ân'ın cem ve istinsah faaliyetleriyle ilgili bilgilerin yer alması. (vi) Türkçe'nin gerek resmü'l-mushaf gerekse de kırâât ilmi ve terimleri açısından gelişmesine katkı sağlaması.

Ayrıca Rizeli'nin, daha önce yazılan *Râ'iyye* şârihlerini eleştirerek farklı görüşler benimsemesi, bu şerhlerden nakillerde bulunarak kendisinden önce yazılan şerhleri bir arada görme ve tartışma imkânı sunması açısından da eser önemlidir. Öte yandan yazma halindeki eserin bu güne kadar çalışılmamış olması, bu konuda yazılmış müellifi bilinen tek Türkçe eser olması ve müellifin hayatına dair daha önce bilinmeyen belgelere ulaşılmış olması ise konuyu ayrıca önemli kılmaktadır.

Çalışma iki ana başlıktan oluşmaktadır. Birinci bölümde genel hatlarıyla Rizeli'nin hayatı, yaşadığı dönem, hocası ve yaptığı görevlere değinilmiştir. İkinci bölümde ise şerhinin adı, müellife aidiyeti, yazılış gayesi, müellifin yöntemi ve şerhin resmü'l-mushaf ilmi açısından ilmî değeri üzerine durulmuştur.

¹ Hamîtü, 'Abdühâdî, *Kırâatü'l-İmâmi Nâfi 'inde'l-Meğâribe: min Rivâyeti Ebi Sa'îd Verş*, Fas Evkâf ve Diyanet İşleri Bakanlığı yayın., Rabat, 1424/2003, c. II, s. 125.

² İbnü'l-Cezerî, Muhammed b. Muhammed, *Gâyetü'n-Nihâye fi Tabakâti'l-Kurrâ*, (thk. Gotthelf Bergstraesser), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, I. Baskı, Beyrut, 1427/2006, c. II, s. 20.

I. RİZELİ’NİN HAYATI, HOCASI VE YAŞADIĞI DÖNEM

A. Yaşadığı Dönem

Rizeli’nin doğum tarihine dair kesin bir bilgi olmamakla birlikte ‘*ruûs defteri*’ diye bilinen Osmanlı Bürokrasisinin atama ve tayin işlerini kayda alan sicil ve arşivleri incelemek suretiyle ortaya çıkan veriler, telif ettiği eserin mukaddimesinde kendi hayatı ve tercüme-i hâli hakkında aktardığı bilgiler ve eğitim gördüğü hocalardan hareketle XVIII. yüzyılın ikinci yarısında dünyaya geldiği söylenebilir.

Bu dönemle alakalı Rizeli ve eserinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacağını düşündüğümüz şu hususu belirtmek isteriz: Yakın zamanda yapılan araştırmaların gösterdiği üzere, talebenin kolay anlaması ve faydanın umumi olması gibi bir takım sâiklerle, Osmanlı kültür hayatında başta tıb olmak üzere coğrafya, müzik gibi bilgi dallarında Türkçe eser telifi, hem erken bir tarihte başlamış hem de oldukça yaygınlaşmıştır.³ XVII. asırdan itibaren devletin de teşvikiyle, bazı eserlerin tercüme edildiği görülmektedir. Nitekim Sadrazam Damat İbrâhim Paşa’nın (ö. 1143/1730), kurduğu bir komisyona bazı eserlerin Türkçe’ye çevrilmesini emrettiği bilinmektedir. İlerleyen yıllarda bazı hâşiye ve şerhlerin Türkçe yazılması noktasında bir eğilimin ortaya çıktığı açıktır.⁴ Mesela, Mütercim Ahmed Âsım Efendi’nin (ö. 1235/1819) –ki kendisi aynı zamanda Rizeli’nin çağdaşıdır– Türkçe eser telifine yöneldiğini ve farklı dillerde yazılan mühim eserleri Türkçe’ye kazandırdığını görmekteyiz.⁵ Bu değerlendirmelerden anlaşılacağı üzere Rizeli, yaşadığı dönemde hâkim olan ilmî atmosferin de etkisiyle ve daha da önemlisi, dîbâcesinde ifade ettiği şekliyle; *Râ’iyye* manzûmesini kolay anlaşılması amacıyla Arapça değil de Türkçe şerh etmiştir.

B. Hayatı

Rizeli’nin adı, şerhte kendisinin belirttiğine göre Hâfız Hüseyin er-Rizevî’dir. Eserin mukaddimesindeki ifadelerinden hareketle, küçük yaşlardan itibaren ilimle meşgul olduğunu, vaktini çok iyi değerlendirerek farklı ilim dallarında tahsil gördüğünü, döneminin önde gelen âlimlerinden gece gündüz ders aldığını öğrenmekteyiz.⁶ İstanbul’dayken aldığı eğitim ile alakalı herhangi bir bilgi aktarmayan Rizeli, eserin iki yerinde hâfız olduğunu dile getirmiştir.⁷ Aynı şekilde “*Bizler ki Mâtürîdiyye’yiz*” ifadesiyle akâid açısından Mâtürîdî olduğunu açıkça tasrih eden müellif,⁸ ameldeki mezhebinden söz etmemiştir. Ancak bilindiği üzere itikatta Mâtürîdî olanların büyük çoğunluğunun amelde Hanefî mezhebine mensup oldukları bir gerçektir.⁹ Bu bakımdan itikatta Mâtürîdî mezhebini benimseyen Rizeli’nin, amelde Hanefî mezhebine mensup olduğunu ileriye sürmek mümkündür.

³ Fazlıoğlu, İhsan, “Osmanlı Döneminde ‘Bilim’ Alanındaki Türkçe Telif ve Tercüme Eserlerin Türkçe Oluş Nedenleri ve Bu Eserlerin Dil Bilincinin Oluşmasındaki Yeri ve önemi”, Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi, İstanbul, 2003, S. 3, s. 182.

⁴ Adıvar, A. Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, IV. Baskı, İstanbul, 1982, s. 159; Cezar, Mustafa, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, Güven Basımevi, İstanbul, 1971, c. V, s. 2660, VI, s. 3651; Taşdemirci, Ersoy, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Medreseler”, *Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Kayseri, 1989, S. 3, s. 529.

⁵ Mütercim Âsım Efendi’nin Osmanlı Türkçesi’yle telif veya tercüme ettiği eserlerin bazıları şunlardır: Fîrûzâbâdî’nin meşhur *el-Kâmûsü’l-Muht* adlı Arapça sözlüğün *Kamus-ı Okyanus* olarak bilinen Türkçe tercümesi başta olmak üzere Hz. Peygamber’in hayatından ve gazalarından bahseden *Tercüme-i Siyer-i Halebi*, *Kasîde-i Emâlî Tercüme*’si, *Tarih* adlı eseri ve Arapça öğrenmek isteyenler için hazırladığı *Tuhfe-i Âsım* manzûm sözlüğüdür. Daha geniş bilgi için bkz. Taşkesenlioğlu, Lokman, “Mütercim Âsım ve Türk Dili ve Edebiyatı Açısından Önemi”, *Mecmau Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Adıyaman, 2020, S. 9, s. 87; Kaçalın, Mustafa S., “*Mütercim Âsım Efendi*” md., *DİA*, 2006, c. XXXII, s. 200.

⁶ Rizevî, Hâfız Hüseyin, *Şerh-i Kasîde-i Râ’iyye*, El Yazma, Beyazıt Devlet Kütüphanesi (BZD), No. 129, vr. 2/b.

⁷ Rizevî, *Şerh-i Kasîde-i Râ’iyye*, BZD, vr. 2/b, 9/a.

⁸ Rizevî, *Şerh-i Kasîde-i Râ’iyye*, BZD, vr. 11/a.

⁹ Ak, Ahmet, “Mâtürîdîliğin Hanefîlik ile İlişkisi”, *Milel ve Nihal Dergisi*, İstanbul, 2010, c. VII, S. 2, s. 238.

Rizeli, İstanbul'da geçen uzun tahsil hayatının ardından, Mısır'da dönemin hadis ve dil âlimi Murtezâ ez-Zebîdî'den (ö. 1205/1791) ve muhtemelen başka âlimlerden, başta kırâât olmak üzere çeşitli konularda ilim almıştır (1201/1787). Hocası Zebîdî'den uzunca bir süre ve birçok alanda ders aldığını ve kırâât ilmine hususi olarak ilgi gösterdiğini şu cümlelerle ifade eder:

“Bu ‘abd-i kalîlü’l-bidâ‘a, kelîlü’l-istitâ‘a Hâfız Hüseyin er-Rizevî, setera’llâh’u ‘uyûbehu bi-‘afvihi’l-hafiyî ve ‘l-celiyy, hengâm-ı sabâvet ve eyyâm-ı tufûliyyetten beri nakd-i ‘ömr-i girânbahâ-yı ‘azîzini, emti‘a-ı ‘ulûm iktisâbına masrûf ve cümle-i sa‘y ü ihtimâmını, cânib-i tahsîl-i kemâle ma‘tûf edip, subh u şâm mecâlis-i kirâmda nümâyende endâm u âfitâb-ı faziletlerinden iktibâs-i nûr-i merâm ederek câzibe-i kismetle cânib-i Mısra ‘azîmet ve nakâve-i halef-i efâzıl ve bakıyye-i selef-i emâsil (...) olan şârih-i Kâmûs, mükemmil-i Nâmûs, Mevlânâ Mürtezâ Efendi -subbet ‘aleyhi sicâlû’l-gufrâni’s-samadî- Hazretlerinin bâb-ı ‘âlîlerine intisâp ve müddet-i vâfire şemsü’l-ma‘ârifî’l-kübrâ olan zât-ı sa‘âdet ihtivâlarından istifâza vu iktisâp üzere olup «المُرءُ يَطِيرُ بِهَمَّتِهِ» fehvâsınca, fûnûn-i mütedâvelenin mecmû‘inden bi-kaderi’l-vüs‘i behre-yâb ve nukûd-i kemâlâtın her cinsinden vâyedâr-ı nisâp olmak dâ‘iyesiyle tahsîl-i envâ‘-i ‘ulûme kasr-ı himmet husûsan şân ü şerefi beyândan müstağnî olan ‘ilm-i kırâ‘ate bezl-i makdîret olunmuş idi”.¹⁰

Yukarıda Rizeli’nin hâfız olduğunu belirtmiştik. Ne var ki kendi ifadesi ile kırâât ilmine ayriyeten ilgi gösterdiğini dile getirirse de bu ilmi hangi düzeyde tahsil ettiği ve hangi hocalardan telakki ettiği hususunda kayda değer bir bilgiye ulaşmanın mümkün olmadığını belirtmek gerekmektedir. Konuyla ilgili olarak elimizde sadece Bursalı Muhammed Tahir’in (ö. 1344/1925) *Osmanlı Müellifleri* isimli eserinde, Rizeli’nin kırâât ilmi mutehassıslarından olduğuna dair verdiği bilgi bulunmaktadır.¹¹

Zebîdî’nin vefat tarihini göz önündü bulundurduğumuzda, Rizeli’nin kendisinden en fazla dört sene (H. 1201-1205) ders aldığı neticesine ulaşılabilir. Rizeli, Mısır seyahati esnasında yakalandığı hastalık ve aşırı yorgunluk sebebiyle İstanbul’a geri döndüğünü, geri dönmeden önce de ruhaniyetlerinden feyz almak maksadıyla kırâât ilminin abidesi kabul edilen İmâm Şâtübî başta olmak üzere, diğer kıraat âlimlerinin türbelerine ziyarette bulunduğunu kaydetmiştir.¹² Rizeli, önce Kahire’den İskenderiye’ye intikal etmiş, burada bir süre ikamet ettikten sonra da İstanbul’a dönmüştür.¹³

Kaynaklarda hayatına dair hemen hemen hiçbir bilgi bulunmayan müellifin, hayatının 1804-1821 yılları arasında, elimizdeki Osmanlı ‘ruûs defteri’¹⁴ sicil kayıtları ve Ebü’l-‘Ulâ Mardin’in (ö. 1376/1957) *Huzur Dersleri* adlı eserinden hareketle, kronolojik bir anlatımla şu şekilde verebiliriz:

¹⁰ Rizevî, *Şerh-i Kasîde-i Râ’iyye*, BZD, vr. 2/b, 3/a; Rizeli, *Hafız Hüseyin, Kasidetü’ş-Şâtubiyye Şerhi*, El Yazma, Süleymaniye kütüphanesi Âşir Efendi koleksiyonu (SAŞ), No. 003, vr. 4/a.

¹¹ Bursalı, Muhammed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Matba‘a-i ‘Âmire, İstanbul, 1333, c. I, s. 228.

¹² Rizevî, *Şerh-i Kasîde-i Râ’iyye*, BZD, vr. 3/a.

¹³ Rizevî, *Şerh-i Kasîde-i Râ’iyye*, BZD, vr. 3/b.

¹⁴ ‘Ruûs defterleri’, Osmanlı Devletinde resmi tayinlerin kaydedildiği defterleri ifade etmektedir. Ayrıca ‘ruûs’, medrese tahsilini ve yedi senelik mülâzımlık hizmetini bitirdikten sonra girdikleri imtihanda başarılı olanlara verilen berat ve müderrislik pâyesidir. Bkz. Ahışalı, Recep, ‘Ruus’ md., DİA, 2008, c. XXXV, ss. 272-273.

15 Recep 1218/1804 tarihinde Osmanlı medrese sisteminde ilk kademeyi temsil eden *'ibtidâ-i hâriç'*¹⁵ derecesiyle Emin b. Mehmed Ağa müderrisliği görevine başlayarak ilmiye sınıfına intisap eder.¹⁶ *'Hâriç'* kademesinde altı sene görev yapar.

9 Zilkade 1224/1810'de Osmanlı medrese sisteminde ikinci kademeyi teşkil eden *'ibtidâ-i dâhil'* derecesiyle Kadı Mahmud Efendi müderrisliğine atanır ve *'İbtidâ-i dâhil'* derecesinde üç yıl görev yapar.¹⁷

1224/1810 yılında, Huzur dersleri¹⁸ VIII. meclise, ilk defa muhatap¹⁹ sıfatıyla iştirak eder. Bu sırada rütbesi, *'hareket-i hâriç'* tir.²⁰ Mukarrir,²¹ Tırnovalı Müftüzâde Abdürrahim Efendi' dir.²²

1225/1811'de Huzur dersleri VIII. meclise muhatap sıfatıyla katılır. Bu sırada derecesi, *'ibtidâ-i dâhil'* dir. Mukarrir yine Tırnovalı Müftüzâde Abdürrahim Efendi' dir.²³

1226/1812'de Huzur dersleri VII. meclise muhatap sıfatıyla katılır. Mukarrir yine aynı zattır.²⁴

1227/1813'te *'hareket-i dâhil'* derecesiyle Çarşambalı Said Efendi mukarrirliğinde, muhatap sıfatıyla VI. meclise iştirak eder.²⁵

13 Zilkade 1227/1813'te *'hareket-i dâhil'* derecesiyle Rabi'a Yahya Efendi müderrisliğine tayin edilmiştir.²⁶ Aynı derecede ve yevmiye olarak 30 akçe karşılığında Kâfiroğlu müderrisliğine nakledilir.

13 Muharrem 1231/1816'de yüksek dereceli medreseler olarak tanınan *'sahn-i semân'* medreselerine talebe hazırlayan ve *'ûlây-ı tetimme'* adıyla da bilinen *'mûsıla-i sahn'* müderrisliğine 60 akçe yevmiye ile tayin edilir.²⁷

¹⁵ Osmanlı medreselerinde ilk defa ataması yapılan bir müderris aday (mülâzim) kendi sırası geldiğinde Osmanlı medrese sisteminde ilk kademeyi oluşturan en aşağı derecedeki *'iptidâ-i hariç'* medresesi müderrisliklerinden birine tayin edilirdi. Müderris olarak atanan kişi, sırasıyla bir derece yüksek olan ve aynı kademeye tabi olan *'hareket-i hâriç'* medreselerinden birisine, daha sonra Osmanlı medrese sisteminde ikinci kademeyi temsil eden *'iptidâ-i dâhil'* medreselerine yükselirdi. Bir sonraki derecede ise aynı kademeye tabi olan *'hareket-i dâhil'* e yükselirdi. *'Hareket-i dâhil'* den sonra *'sahn'* medreselerine talebe hazırlayan *'mûsıla-i sahn'* müderrisliğine, kabiliyetli olanlar buradan sonra hukuk, ilahiyat ve edebiyat dallarında dönemin en önemli ve en yüksek rütbeli medreseleri haline gelmiş olan *'sahn-i semân'* medreselerinden birisine terfi ederlerdi. *'Sahn-i semân'* medreselerinde görev yapan hocalar günümüz Türkçesi'yle bir nevi profesörlük kadrosu olarak değerlendirilebilir. Kısacası bir müderris ilk rütbeden son rütbeye kadar ilmiye yolunu yirmi beş-otuz senede tamamlar ve buna da *'kat'ı merâtib'* denilir. Bkz. Taşdemirci, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Medreseler", s. 526; Mahmut Zengin-Kübra Cevherli, "Osmanlı Medrese Sisteminde Eğitim-Öğretim Kadrosu Üzerine Bir Değerlendirme", *Osmanlı Medreseleri Eğitim, Yönetim ve Finans Kongresi Tebliğleri*, İstanbul, 2019, s. 187.

¹⁶ Ru'ûs Defteri, El Yazma, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri koleksiyonu, Müteferrik, No. 56, vr. 59/a.

¹⁷ Bkz. *İbtidâ-i Dâhil defteri*, El Yazma, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar koleksiyonu, No. 8883, vr. 79/a.

¹⁸ Huzur dersleri, Osmanlılar'da 1172/1759'dan hilâfetin kaldırılmasına kadar Ramazan ayında bizzat padişahın huzurunda yapılan ilmî sohbetler, tartışmalar ve tefsir dersleridir. Bu derslerin başladığı ilk senede sekiz ders/meclis yapılmıştır. Bir mukarrir ve beş muhatapla başlayan bu meclislerde muhatapların sayısı zaman içinde artmış, eksilmiş, meclis adedi ile günleri, saatleri ve dersin süresi değişikliğe uğramıştır. Bkz. *Ebül'ulâ Mârdin, Yûsuf Sıdkı Efendi Oğlu Ebül'ulâ, Huzur Dersleri, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1951, c. I, s. 13, 84*; İpşirli, Mehmet, "*Huzur dersleri*" md., DİA, 1998, c. XVIII, ss. 441-444.

¹⁹ Huzur derslerinde müzakereci durumunda olan alimlere muhatap denilmiştir. Bkz. İpşirli, "*Huzur dersleri*" md., c. XVIII, s. 442.

²⁰ Mukarrir, Huzur derslerinde dersi takrir eden âlimdir. Bkz. İpşirli, "*Huzur dersleri*" md., c. XVIII, s. 442.

²¹ Mukarrir, Huzur derslerinde dersi takrir eden âlimdir. Bkz. İpşirli, "*Huzur dersleri*" md., c. XVIII, s. 442.

²² *Ebül'ulâ Mârdin, Huzur Dersleri, c. I, s.172.*

²³ *Ebül'ulâ Mârdin, Huzur Dersleri, c. I, s. 176.*

²⁴ *Ebül'ulâ Mârdin, Huzur Dersleri, c. I, s. 181.*

²⁵ *Ebül'ulâ Mârdin, Huzur Dersleri, c. I, s. 185.*

²⁶ Bkz. *Şeyhülislam, Kazasker ve Kadıların H. 1227-1233 arasındaki listesi*, El Yazma, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi koleksiyonu, No. 3845, vr. 60/a.

²⁷ Bkz. *Ruûs Defteri*, El Yazma, Millet Yazma Eser Kütüphanesi Ali Emiri koleksiyonu, Müteferrik, No. 66, vr. 60/a.

1236/1820'da son olarak Kângırlı Şeyh Hacı Abdullah Efendi mukarrirliğinde, muhatap sıfatıyla, Huzur dersleri III. Meclise, bu sefer hemşerisi Rizeli Yazıcızâde Mehmed Hamid Efendi ile birlikte iştirak eder. Bu sıradaki derecesi '*mûsıla-i sahn*'dir.²⁸

10 Recep 1237/1821'de '*mûsıla-i sahn*' derecesinde görev yaptığı sıralarda vefat eder.²⁹

Yukarıdaki bilgilerde Rizeli'nin Huzur-i Hümâyün meclislerine dört defa muhatap olarak iştirak ettiği görülmektedir. Bu meclislere katılan muhataplarda aranan olmazsa olmaz bir takım vasıflar vardır. Bunlar dikkate alındığında, Rizeli'nin ilmî şahsiyeti hakkında şunlar söylenebilir: a- İstanbul ruûsuna hâiz müderris olması. b- Çok sayıda talebesinin olması. c- Gördüğü tahsile istinaden yüksek seviyeli derslere girmesi. d- Meleke, ihtisas ve şahsi kemâletle şöhret almış olması.³⁰

Bu arada Rizeli'nin Mısır'dan döndükten sonra, âlimler nezdinde kabul görmesi ve revaç bulması amacıyla şerhini nefis bir hatla yazdırıp, farklı dönemlerde vazife yapmış üç şeyhülislama hediye olarak takdim ettiğini görmekteyiz. Bunlar sırayla: Âşir Mustafa Efendi (ö. 1219/1804), Çelebizâde Seyyid Mehmed Zeynelâbidîn (Zeynî) Efendi (ö. 1239/1824) ve Mekkîzâde Mustafa Âsım Efendi'dir (ö. 1262/1846). Adı geçen şeyhülislamlar, Rizeli'nin eserini kendi özel kütüphanelerinde muhafaza etmişler veya meşhur kütüphanelere vakfetmişlerdir. Şöyle ki; Ağustos 1212/1798 ile Temmuz 1214/1800 tarihler arası şeyhülislamlık vazifesini icra eden Âşir Efendi'ye³¹ eserin bir nüshasının bu tarihler arasında ithaf edildiği anlaşılmaktadır. Müellif, bu nüshanın mukaddimesinde övgü dolu sözlerle Âşir Efendi'den bahsederken şöyle der:

"*Müftî'l-enâm, şeyhu meşâyihî'l-İslâm, sâhibü'l-fadli'l-bâhir Mevlânâ Muştafa'l-Âşir (...)* Hazretlerinin ism-i sâmi ve nâm-ı nâmîlerine tezyîn ü tevsîm ve türâb-ı a'tâb-ı devletlerine hezâr-ı şerm ü hicâp ile 'arz u takdîme cesâret olundu'.³²

Rizeli, şeyhülislamlık görevini Mart 1230/1815 ile Ocak 1233/1818 tarihler arası sürdüren Zeynelâbidîn Efendi'ye,³³ görevinden azledilmeden kısa bir süre önce 1232/1818 tarihinde istinsah edilen bir nüsha takdim eder, bu nüshanın mukaddimesinde aynı övgü sözlerini kullanarak Zeynelâbidîn Efendi'nin ismini ekleyip şöyle der: "(...) müftî'l-enâm, şeyhu meşâyihî'l-İslâm, es-Seyyid Muhammed Zeynü'l-Âbidîn, ca'alehu'llâh'u min'l-ulemâ'î'z-zâhidîn (...)"³⁴

Benzer ifadeleri, üç kez şeyhülislamlık vazifesine getirilen ve ilk görevini Ocak 1233/1818 ile Ekim 1234/1819 tarihleri arasında yapan 'Âsım Efendi'³⁵ için de kullandığını görmekteyiz: "(...) müftî'l-enâm, şeyhu meşâyihî'l-İslâm, Muştafa 'Âşım, ca'alehu'llâh'u Te'âlâ min'l-avâsım ve'l-ma'âsım (...)"³⁶

Müellifin hayatı ile ilgili olarak dikkat çekmek istediğimiz başka bir husus da telif ettiği eserin birkaç yerinde rahatsızlıktan ve yorgunluktan bahsetmesidir. Mısır'dan geri dönme sebebini hastalık ve aşırı yorgunlukla izah eden Rizeli, eserin gerek ana metninde gerekse de ferağ kaydında kendisinden bahsederken, bitkin, yorgun, halsiz ve hasta anlamlarına gelen '*kelîl/kelâl*' kelimesini³⁷

²⁸ *Ebü'l-ülâ Mârdin, Huzur Dersleri, c. I, s. 203.*

²⁹ Bkz. Ruûs Defteri, No. 66, vr. 60/a; No. 56, vr. 59/a.

³⁰ *Ebü'l-ülâ Mârdin, Huzur Dersleri, c. I, s. 99.*

³¹ Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü'l-A'lâm*, Mihrân Matba'ası, İstanbul, 1311, c. IV, s. 3043; Süreyya, Mehmed, *Sicill-i Osmanî*, (haz. Nuri Akbayar), Tarih Vakfı Yurt Yayın., İstanbul, 1996, c. I, s. 329; Altunso, Abdülkadir, *Osmanlı Şeyhülislamı*, Ayyıldız Matbaası, I. Baskı, Ankara, 1972, ss. 165-166.

³² Rizeli, *Kasidetü 'ş-Şâtibiyye Şerhi*, SAŞ, vr. 5/a, 5/b.

³³ Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü'l-A'lâm*, c. IV, ss. 2445-2446; Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c. V, s. 1712; Altunso, *Osmanlı Şeyhülislamı*, ss. 177-178.

³⁴ Rizevî, *Şerh-i Kaside-i Râ'iyye*, BZD, vr. 4/a.

³⁵ Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü'l-A'lâm*, c. IV, s. 3046; Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c. I, s. 327; Altunso, *Osmanlı Şeyhülislamı*, ss. 179-180.

³⁶ Rizevî, *'Akiletü Etrabi'l-Kasâ'id fi Esne'l-Makâsüd Tercümesi*, El Yazması, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi (İSÜ), No. 5868, vr. 7/a, 187/a.

³⁷ İbn Manzûr, Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-'Arab*, (haz. Ahmed Fâris), Dârü Sâdir, I. Baskı, Beyrut, 1300, c. XI, s. 591; ez-Zebîdî, es-Seyyid Muhammed Murtezâ Efendi, *Tâcü'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, (thk. 'Abdüssettâr Ahmed Ferrâc), Matba'atü Hükûmeti'l-Kuveyt, Kuveyt, 1385/1965, c. XXX, s. 350.

üç defa kullanmıştır.³⁸ Bunun yanı sıra 1232/1817 tarihinde yani müellif hayattayken istinsah edilen bir nüshanın ferağ kaydında, Rizeli, kendisine atıfta bulunarak illetli ve hasta anlamına gelen '*alîl ü kelîl*'³⁹ ifadesini kullanmıştır.⁴⁰ Aynı ferağ kaydında, bedeni ve kalbi oldukça yorgun bir vaziyette eseri telif ettiğine şu sözleri ile işaret etmiştir: "*İşbu sûrat-yâfte-i tahrîr u tedvîn olan terceme-i kemterîn, haylice et'âb-ı cism ü fî'âd*".⁴¹ Bu arada eserin bir diğer nüshasının ferağ kaydında yer alan duada müellifin müteaddit defalar şifa ve afiyet niyazında bulunduğu görülmektedir.⁴² Bu karinelere hareketle müellifin şerhi yazdığı dönemde/yıllarda sağlık sorunları yaşadığı anlaşılmaktadır.

C. Hocası

Eserin mukaddimesinde verdiği bilgilerden, müellifin küçüklüğünden beri ilimle meşgul olduğu ve ilim tahsili amacıyla dönemin ilim merkezlerinden olan Mısır'a gittiğini belirtmiştik. Orada, Zebîdî'den -ve muhtemelen devrin önde gelen diğer âlimlerinden- başta kırâât olmak üzere çeşitli ilimler aldığı bizzat kendisi tarafından ifade edilmektedir. Bunun dışında elimizde İstanbul'da kimlerden ders aldığına dair bir bilgi olmadığı gibi, Mısır'da da Zebîdî'nin dışında kimlerden tahsil gördüğüne dair de herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Rizeli'nin ilmî müktesebâtının boyutunu tespit etmek bakımından burada Zebîdî'nin kim olduğu üzerinde kısaca durmakta fayda mülâhaza ediyoruz.

Zebîdî, aslen Iraklı olup, doğum yeri itibarıyla Hindistanlı'dır. Amelde Hanefî, itikatta Eş'arî'dir. Aynı zamanda tasavvuf yönü de olup, Nakşibendî tarikatına müntesiptir.⁴³ Önemli bir lügatnüvist olan ve çeşitli alanlarda çok sayıda eser kaleme alan müellif, Mısır ve diğer İslam beldelelerinde devlet ricali tarafından takdir edilmiş ve çeşitli iltifat ve ikramlara mazhar olmuştur.⁴⁴

Zebîdî lügat, dil, edebiyat, hadis, tefsir, fıkıh, kelâm, ahlâk, tasavvuf, ensâb, tarih ve biyografi olmak üzere, muhtelif alanlarda yüz kırk eser telif etmiştir.⁴⁵ Bunların başında, meşhur *Tâcü'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs* adlı sözlüğü gelmektedir. Öte yandan Zebîdî gibi bir ilim adamının çok sayıda talebesinin olması da son derece tabiidir. Nitekim Zebîdî, ders aldığı hocalarını ve bilhassa ders verdiği öğrencileri ihtiva eden *el-Mu'cemü'l-Muhtas* adlı bir de eser kaleme almıştır. Mezkûr eserde, 1203/1789'a kadar ders verdiği öğrencilere yer vermesine rağmen, Rizeli'ye dair -ki Rizeli'nin Mısır'da bulunduğu tarih 1201/1787'dir- herhangi bir bilgiye rastlanmaz.⁴⁶

Üzerinde durulması gereken bir diğer nokta da Zebîdî'nin kırâât yönünün elimizdeki kaynaklarda göz ardı edilmiş olmasıdır. Zebîdî *el-Mu'cemü'l-Muhtas* isimli kitabında, -bu hususla ilgili kaynaklarda bilgi olmasa da- Mısırlı kırâât âlimi 'Abdurrahmân el-Echûrî'nin (ö. 1198/1784) derslerine uzun süre devam ettiği ve ondan kırâât okuduğunu bizzat belirtmektedir. Nitekim Zebîdî, zikri geçen kırâât hocası için, sûreler arasındaki tekbir meselesini konu alan *et-Tahbîr fi'l-Müsel sel bi't-Tekbîr* adlı risalesini yazdığını söylemiştir.⁴⁷ Dolayısıyla bu bilgilerden hareketle Rizeli'nin, Zebîdî'den birçok ilim yanında kırâât telakki etme imkânına da sahip olduğunu söyleyebiliriz.

³⁸ Rizevî, *Şerh-i Kasîde-i Râ'iyye*, BZD, vr. 3/a, 9/a, 195/a.

³⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. XI, s. 467; ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'Arûs*, c. XXX, s. 47.

⁴⁰ Rizevî, *Şerh-i Kasîde-i Râ'iyye*, BZD, vr. 195/a.

⁴¹ Rizevî, *Şerh-i Kasîde-i Râ'iyye*, BZD, vr. 194/b.

⁴² Rizeli, *Kasîdetü 'ş-Şâtibiyye Şerhi*, SAŞ, vr. 163/b, 164/a.

⁴³ el-Kittânî, 'Abdülhayy, *Fehresü'l-Fehârisi ve'l-Esbât*, (haz. İhsân 'Abbâs), Dâru'l-Garbi'l-İslâmiyy, II. Baskı, Beyrut, 1402/1982, c. I, s. 527.

⁴⁴ Nitekim I. Abdülhamid Hân (ö. 1203/1789) ile Sadrazamı ve Mısır valisi olan İzzet Mehmed Paşa'nın (ö. 1198/1784) hadis icâzeti istekleri üzerine onlara hadis icâzeti gönderen Zebîdî, 1193/1779 yılında İstanbul'a davet edilmiş olsa da bu davete icabet edemediği için özür meyanında padişaha bir kaside gönderdiğinden bahsedilmektedir. Bkz. Hasan Han, Muhammed Sıddîk, *Ebcedü'l-'Ulûm*, (thk. 'Abdülcebbar ez-Zekkâr), Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1978, c. III, s. 28; el-Kittânî, *Fehresü'l-Fehârisi*, c. I, s. 529.

⁴⁵ Zebîdî'nin müellifliği hakkında geniş bilgi için bkz. Durmuş, İsmail, "Zebîdî" md., DİA, 2013, c. XLIV, ss. 168-171.

⁴⁶ Mesela bkz. ez-Zebîdî, es-Seyyid Muhammed Murtezâ Efendi, *el-Mu'cemü'l-Muhtas*, (thk. Nizâm M. Sâlih Ya'kûbî v.dğr.), Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, I. Baskı, Beyrut 1427/2006, s. 744.

⁴⁷ ez-Zebîdî, *el-Mu'cemü'l-Muhtas*, s. 340-341, 776.

II. RÂ'İYYE ŞERHİ

A. Eserin Adı ve Müellife Aidiyeti

Bilindiği üzere bir eserin gerek adının gerekse de müellife aidiyetinin tespiti hususunda yapılan tevsik işlemini, iç ve dış tevsik olmak üzere iki yoldan gerçekleştirmek mümkündür. İç tevsikte müellif tarafından kaleme alınan mukaddime kısmında yer alan kayıtlar, büyük önem arz etmektedir. Nitekim son dönem müelliflerinin birçoğunun, ele aldıkları eserlerin mukaddime kısmında, eser ve müellif adı, eserin telif sebebi gibi bilgileri açıkladıkları bilinmektedir. Bu arada mukaddimelerde yer alan bu tür kayıtların, mevsukiyet bakımından nüshaların kapak ve/veya zahriye varaklarındaki kayıtlardan daha güvenilir olduğu kabul edilmektedir.⁴⁸ Bu itibarla elimizdeki yazmaların tamamının dibacesinde, “*Bu ‘abd-i kalîlü’l-bidâ‘a, kelîlü’l-istitâ‘a Hâfîz Hüseyn er-Rizevî*”⁴⁹ şeklinde, şerhin Rizeli’ye aidiyetini gösteren bir kayıt bulunduğunu belirtelim.

Eserin adına gelindiğinde; Rizeli’nin yazdığı bu şerhe doğrudan bir ad/başlık koymadığı görülmektedir. Nitekim eserin girişinde genel ifadelerle İmâm Şâtübî’nin *Râ’iyye* manzûmesini şerh edeceğini şu sözleriyle işaret etmiştir: “*Merhûmun Râ’iyye’sini (...) şerh u tefsir ibtidâr u ihtimâm (...) olmuştur*”.⁵⁰ Ne var ki nüshaların gerek iç kapağında gerekse zahriye varaklarında olsun, eserin mahiyetine dair bazı kayıtlar göze çarpmaktadır. Sözelimi Beyazıt Devlet Kütüphanesi nüshasının iç kapağında “*Bu kitap Kasîde-i Râ’iyye tercümesidir*”⁵¹ şeklinde bir ifade yer alırken, Âşir Efendi nüshası zahriye sayfasında, “*Şerh-i Kasîde-i Şâtubiyye*”⁵² şeklinde bir kayıt bulunmaktadır. Bu kayıt yanlış olmamakla beraber muhtevayı tam olarak aksettiren dakik bir isimlendirme de değildir. Zira kıraat literatüründe *Şâtubiyye* denilince Şâtübî’nin *Lâmiyye*’si anlaşılır. İstanbul Üniversitesi ile Çorum nüshalarının iç kapak veya zahriye sayfalarında her hangi bir kayda rastlanılmamıştır.

Bir diğer tevsik yolu ise dış tevsiktir. Bu tevsikte müellif olduğu düşünülen ismin diğer eserleri, daha sonraki dönemlerde telif edilen müellefat ve/veya bibliyografik eserlerinin incelenmesi ve buralarda ilgili esere herhangi bir atfın bulunup bulunmaması araştırılır.⁵³ Çalışmamızda şerhin müellifinin bilgimiz dâhilinde herhangi başka eserine rastlamadık. Burada dış tevsik kabul edilebilecek önemli bir kaynak, Bursalı’nın *Osmanlı Müellifleri* adlı bibliyografik eseridir. Bursalı, söz konusu eserinde Rizeli’nin *Kasîde-i Şâtubiyye* adlı manzûmeyi şerh ettiğini dile getirmiştir.⁵⁴

Rizeli’nin kaleme aldığı eserin adı hususunda şu tespitleri yapmak mümkün görünmektedir: Esere müellif tarafından net bir başlık belirlenmemiştir. Bundan dolayı olsa gerek nüshalarda yer verilen tesmiyelerde bir birlik söz konusu değildir. Bu tür durumlarda, ilmî çevrelerde eserin meşhur olduğu bir isimle adlandırılması ve muhtevayı net bir şekilde yansıtabilecek sade bir ad belirlenmesi uygun görülmüştür.⁵⁵ Hal böyle olmakla birlikte Rizeli’nin eser mukaddimesinde “*Merhûmun Râ’iyye’sini (...) şerh u tefsir*”⁵⁶ şeklindeki ifadesinden hareketle esere, *Râ’iyye Şerhi* veya *Şerh-i Kasîde-i Râ’iyye* isminin verilmesi uygun olacaktır.

Konuyla ilgili dikkat çekilmesi gereken çok önemli bir diğer husus ise kütüphane kayıtlarına eser ve müellifle ilgili bilgilerin doğru girilmemesi ve bunun sonucu olarak da ortaya bir dizi ilmî yanlışın çıkmış olmasıdır.

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi nüshasında, esere dair herhangi bir başlık yer almamasına rağmen, kütüphane kayıtlarında eser, “*‘Akîletü Etrabi’l-Kasâ’id fi Esne’l-Makâsîd Tercümesi*” şeklinde, tercüme bir eser olarak gösterilmiştir. *Ebû Muhammed Kâsım b. Firruh b. Halef*

⁴⁸ Yılmaz, Okan Kadir, *İSAM Tahkikli Neşir Kılavuzu*, TDV yaym., İstanbul, 2017, s. 33-34.

⁴⁹ Rizevî, *Şerh-i Kasîde-i Râ’iyye*, BZD, vr. 2/b.

⁵⁰ Rizevî, *Şerh-i Kasîde-i Râ’iyye*, BZD, vr. 3/b.

⁵¹ Rizevî, *Şerh-i Kasîde-i Râ’iyye*, BZD, vr. İç kapak.

⁵² Rizeli, *Kasîdetü’ş-Şâtubiyye Şerhi*, SAŞ, vr. 3/a (Zahriye).

⁵³ Yılmaz, *İSAM Tahkikli Neşir Kılavuzu*, s. 33-34.

⁵⁴ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. I, s. 228.

⁵⁵ Yılmaz, *İSAM Tahkikli Neşir Kılavuzu*, s. 36.

⁵⁶ Rizevî, *Şerh-i Kasîde-i Râ’iyye*, BZD, vr. 3/b.

b. Ahmed eş-Şâtübî eserin yazarı, Hüseyin Rizevî ise mütercimi olarak gösterilmiştir.⁵⁷ Diğer bir ifadeyle, kütüphane kayıtlarında eser, 'Akîle/Râ'îyye manzûmesinin tercümesi, Rizeli Hâfız Hüseyin de bu tercümenin mütercimi olarak kayda geçirilmiştir. Kütüphane kayıtlarındaki bu bilgilerden hareketle de TDV İslâm Ansiklopedisi, "el-Mukni" ve "Şâtübî" maddelerinde, "Akîletü Etrâbî'l-Kasâid fî Esne'l-Makâsîd Tercümesi" adıyla Rizevi tarafından yapılan bir tercümeden (!) söz edilmiştir.⁵⁸ Dahası, bir diğer akademik çalışmada bu iki maddeden hareketle, "Bu çeviri üzerine çok sayıda şerh yazılmıştır" denilerek adeta zincirleme bir hataya düşülmüştür.⁵⁹ Oysaki eser, Râ'îyye'nin çevirisi değil, onun Osmanlı Türkçesi ile yazılan hacimli bir şerhidir. Çok sayıda yazılan Râ'îyye şerhleri ise bu eser üzerine değil, Râ'îyye manzûmesinin orijinal Arapça beyitleri üzerine yazılmıştır.

B. Eserin Yazılış Sebebi ve Gayesi

Bilindiği üzere şerh ve haşiyelerin yazılış amacı, bir ana metne hizmet ederek ilim tâlibi olan okuyucuları bir üst kademeye yükseltmektir. Genel olarak müellifler, kaleme aldıkları eser, risale, şerh ve haşiyeye gibi müellefatın dibacesinde, âlim bir dostun/talebenin/devlet adamının bir konunun meselelerini açıklamak, muğlak yerlerini açmak, ıstılahlarını tarif etmek istikametindeki taleplere icabet etmek ve ısrarlı arzularını yerine getirmek gibi izahlarla bu ilmi eserlerin telif sebebini ve yazılış gayesini açıklamaktadırlar.⁶⁰

Rizeli, şerhin baş tarafında, eserini, Mısır'da gördüğü rüya neticesinde İmam Şâtübî'nin eserlerine dolayısıyla kırâât ilmine hizmet arzusu ile kaleme aldığını belirtir. Müellif, rüyasında İmâm Şâtübî'yi gördüğünü, büyük âlimin kendisinden telif ettiği manzûmelere hizmet etmesi yönünde talepte bulunduğunu şu sözleriyle ifade etmiştir:

"Seyyâh-ı revân âlem-i misâlde seyrân ederken ol zât-ı âlişân muvâcehedden hûrşid gibi ayân ve bu bi-çareyi şeref-i iltifâtlarına şâyân buyurduktan sonra: 'Benim kitaplarımdan gâfil olma onlara hizmet eyle'.⁶¹

Rizeli, eserin dibacesinde söz konusu rüyadan söz ettikten sonra Şâtübî'nin bu sözlerinin kendisini çok etkilediğini, başta Şâtübî'nin eserleri olmak üzere Kur'ân ilimlerine karşı sevgisini kat kat arttırdığını vurgulamıştır. Aynı şekilde mukaddimede müellifin, İskenderiye'de bir süre ikamet ettikten sonra İstanbul'a geri dönüp Şâtübî'den aldığı işaret ve gördüğü rüyanın teşvikiyle Râ'îyye manzûmesinin anlaşılması hususunda kolaylık sağlamak gayesiyle eseri Türkçe şerh etmeye karar verdiğinden ve kısa bir müddet içerisinde şerhi tamamladığından şu şekilde bahseder:

"Hasbe'l-işâre merhûmun Râ'îyye'sini li-ecli't-teysîr lisân-ı Türkî üzere şerh u tefsîre ibtidâr u ihtimâm ve bi-avni'l-Meliki'l-Allâm zamân-ı yesîrde tubka'l-merâm karîn-i hüsn-i hitâm olmuştur".⁶²

Eserin Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi nüshanın ferağ kaydında, Çorum müftüsü Ahmed Feyzî Efendi el-Çorumî (ö. 1327/1909) tarafından 1295/1878 tarihinde, İstanbul Rüstem Paşa medresesinde bulunduğu sıralarda istinsah edildiği bilgisine yer verilmiştir. Bu bilgiden hareketle müstensih, şahsen istifade etmek yahut da Çorum Kurtzâde medresesi öğrencilerinin istifade etmesi amacıyla eseri istinsah ettiğini düşünmekteyiz.⁶³

Anlaşılan o ki eserin telifinde rol oynayan başlıca üç faktör olduğu görülmektedir. Bunlardan birincisi Rizeli'nin gördüğü rüya neticesinde İmam Şâtübî'nin eserlerine dolayısıyla kırâat ilmine

⁵⁷ Bkz. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, http://katalog.istanbul.edu.tr/client/tr_TR/default_tr/search/detailnonmodal, (06.02.2020).

⁵⁸ Altıkulaç, Tayyar, "el-Mukni" md., DİA, 2006, c. XXXI, s. 139; Çetin, Abdurrahman, "Şâtübî" md., DİA, 2010, c. XXXVIII, s. 376.

⁵⁹ Şentürk, Mustafa, "Müsâ Cârullah'ın 'Târîhu'l-Kur'ân ve'l-Mesâhif" Adlı Eseri ve Tefsîr İlmî Açısından Değeri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum, 2014, S. 42, s. 111.

⁶⁰ Kara, İsmail, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz: Şerh ve Haşiyeye Meselesine Dair Birkaç Not*, Dergâha yayını., IV. Baskı, İstanbul, 2016, s. 28.

⁶¹ Rizevî, *Şerh-i Kasîde-i Râ'îyye*, BZD, vr. 3/a, 3/b.

⁶² Rizevî, *Şerh-i Kasîde-i Râ'îyye*, BZD, vr. 3/b.

⁶³ Rizevî, Hâfız Hüseyin, *Şerhu Mezûmeti'r-Râ'îyye fî'l-Kırâât*, Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi (ÇHH), No. 19 Hk 182, vr. 50/b.

hizmet arzusu, ikincisi XVIII. asırda Türkçe eser telifine önem verilmesi sonucunda Türkçe telif ve tercüme ihtiyacına cevap vermek, üçüncüsü ise ilim talebelerine manzûmenin anlaşılmasında kolaylık sağlamaktır.

C. Şerhte Takip Edilen Metot

Rizeli, *Râ'iyye Şerhi*'nin dibacesinde takip edeceği metot hakkında bilgi aktarmamıştır. Bu nedenle Rizeli'nin şerh metodu, eserinden hareketle ortaya konulmaya çalışılacaktır. Müellif, birkaç istisna haricinde genel olarak *Râ'iyye* manzûmesinin beyitlerini tek tek ele alıp her beytin şerhini iki ayrı kısımda gerçekleştirir. İlk kısımda beyitte yer alan bütün kelimelerin irabını mufassal bir şekilde yapar, açıklamaya muhtaç olan yerleri sarf, nahiv ve lügat açısından inceleyip değerlendirmeye tabi tutar. Beyitteki Arapça kelimelerin lügat bakımından manalarını açıklarken, birkaç istisna dışında genelde kelimenin Türkçe anlamını değil, Arapça karşılığını verir. Beyitlerde mevcut olan cinâs ve îtâ' gibi edebî sanatlara işaret eden⁶⁴ Rizeli, çoğu zaman lügat ve nahiv bakımından beyitleri açıkladıktan sonra '*takdîr-i kelâm*' ifadesini kullanarak gizli manaları takdir etmeye çalışır.⁶⁵

Aynı şekilde bu kısımda müellif, beyitlerin rivâyet ve okuyuş şekline önem verir. Beyitlerin zabtında -kasidenin bahir ve vezni göz önünde bulundurarak- hemzenin nakli veya hazfi, mim-i cem'in sılası, yâ'nın ispatı veya hazfi gibi inceliklere riayet eder.⁶⁶ Aynı hassasiyeti, *Râ'iyye* manzûmesinin nüshaları arasındaki rivâyet farklılıklarında da gösterir: Beyitlerin muhtelif rivâyetlerini zikreder, farklı rivâyetler arasında tercihte bulunur ve beytin her rivâyetine göre yeni irabını gösterir.⁶⁷

Görüldüğü üzere müellif, bir beyti ilk hitapta lügat açısından ele aldıktan sonra ikinci kısımda beytin konu itibariyle '*mahsûl-i beyit*' başlığı altında manasını verir ve beyitle ilgili detaylı bilgi aktarır. Rizeli bu kısımda beyitleri, Kur'an tarihi, mushaf imlâsı ve kırâât farklılıkları zaviyesinden inceleyip değerlendirir. Aynı şekilde mushaf imlâsı kaidelerini açıklarken yedi, on ve şâz kırââtlardan çok sayıda örnek vererek söz konusu kuralları tevcih ve talil etmeye çalışır.

Bu çerçevede tespit edildiği kadarıyla hadis, rivâyet, haber, iktibas ve âlimlerin sözlerine yer veren müellif, ne isnâd zikreder ne de tahriç yoluna girer. Bu arada eserde az sayıda yer alan hadis/haber metinlerinin zikredilme yönteminin farklılık arz ettiğini belirtmek gerekir. Bazen hadisin/haberin sadece Arapça metnini zikretmekle iktifa eden müellif,⁶⁸ bazen de hadis/haber metninin Arapçasını vermeyip sadece Türkçe çevirisini verir.⁶⁹ Müellifin başvurduğu bu iki yöntemin yanı sıra bazı hadislerin/haberlerin hem Türkçesini hem de Arapçasını veyahut hadisin/haberin bir kısmını Türkçe devamını Arapça verdiği görülmektedir.⁷⁰ Ayrıca müellif, çok az sayıda şiire yer vermiş, şiir naklederken şair isimlerini belirtmemiştir. Kimi yerde tam beyitle istidlal ederken kimi yerde de yarım beyitle (şatır) istidlal ettiği de görülmektedir. Bir şaire atıfta bulunurken bazen '*şair*' ifadesini kullanan müellif, bazen de '*sâhib-i hüsn-i edâ*' ifadesiyle şairi kastetmiştir.⁷¹

Rizeli, eserde '*nâzım*', '*merhûm*', '*seyh*' gibi tabirlerle *Râ'iyye*'nin müellifi olan Şâtîbî'ye atıfta bulunur.⁷² Buna mukabil eserin ana kaynaklarından biri olan Sehâvî'nin *el-Vesîle* adlı kitabına atıfta bulunan müellif, birçok yerde Sehâvî'nin adını açıkça belirtmekle birlikte, eserin beş yerinde, '*şârih*', iki yerinde ise '*Şârih Sehâvî*' şeklinde sadece işaretle yetinir. Kaldı ki Sehâvî'den sonra *Râ'iyye* manzûmesini şerh eden âlimlerin ekseri, Sehâvî'ye '*Şârih*' lakabı ile işaret etmişlerdir.⁷³

⁶⁴ Rizevî, *Şerh-i Kasîde-i Râ'iyye*, BZD, vr. 59/b, 137/b, 151/b.

⁶⁵ Rizevî, *Şerh-i Kasîde-i Râ'iyye*, BZD, vr. 7/b, 23/a, 35/b.

⁶⁶ Rizevî, *Şerh-i Kasîde-i Râ'iyye*, BZD, vr. 53/b, 83/b, 134/a.

⁶⁷ Rizevî, *Şerh-i Kasîde-i Râ'iyye*, BZD, vr. 84/b, 104/b, 114/b.

⁶⁸ Rizevî, *Şerh-i Kasîde-i Râ'iyye*, BZD, vr. 2/a, 6/a, 17/a.

⁶⁹ Rizevî, *Şerh-i Kasîde-i Râ'iyye*, BZD, vr. 6/b, 11/b, 29/a.

⁷⁰ Rizevî, *Şerh-i Kasîde-i Râ'iyye*, BZD, vr. 19/b, 30/a, 31/a.

⁷¹ Rizevî, *Şerh-i Kasîde-i Râ'iyye*, BZD, vr. 6/a, 67/b, 199/b.

⁷² Rizevî, *Şerh-i Kasîde-i Râ'iyye*, BZD, vr. 7/b, 20/a, 25/b.

⁷³ Bkz. el-Ca'berî, Burhânüddîn İbrâhîm b. 'Ömer, *Cemîletü Erbâbi'l-Merâsîd ft Şerhi 'Akîleti Etrâbi'l-Kasâ'id*, (thk. M. Hudayr ez-Zevba'î), Dâru'l-Gavsânî, I. Baskı, Dımaşk, 1431/2010, s. 52; 'Alî el-Kârî, 'Alî b. Sultân el-

Diğer taraftan müellif, iki veya daha fazla isme sahip olan sûrelere atıfta bulunduğu aynı sûrenin farklı isimlerine yer verir.⁷⁴ Bir meseleyi tartışırken, çoğu zaman soru-cevap tarzına başvurur. Kimi zaman ‘mes’ele’ başlığı altında birkaç soru sorup ‘el-cevâb’ başlığı altında ilgili konuyu değerlendirir. Bazen de ‘ve eğer denilirse’, ‘eğer su’âl olunursa’ veya ‘su’âl edersen ki’ şeklinde mukadder ve muhakkak sorular yönelterek ‘cevâp ederiz ki’ veya ‘cevâbında denilir ki’ şeklinde cevaplarla meseleleri tartışır.⁷⁵

Öte yandan müellif, muhtelif görüşlere yer verdikten sonra konuyla ilgili ‘savâb budur’, ‘bu kavil sahîh görünüyor’, ‘sahîhtir’, ‘sahîh olmaz’, ‘lâkin sahîh değildir’, ‘gayrı sahîhtir’, ‘azhar olan’, ‘akrab olan’ şeklindeki ifadelerle çeşitli fikirler arasında zaman zaman tercihte bulunur.⁷⁶ Kimi zaman da farklı görüşleri serdettikten sonra ‘ve’llâh’u a’lem bi’s-savâb/ doğruyu Allah daha iyi bilir’ veya ‘ve’llâh’u a’lem/Allah daha iyi bilir’ diyerek herhangi görüşün mutlak doğru olmadığını vurgulayan Rizeli,⁷⁷ zayıf olarak değerlendirdiği görüşleri ‘lâkin bu kavil za’îf olup mu’teber ve mütteba’ değildir’, ‘bu kelâmın küllisi za’îftir’ diyerek eleştiride bulunur.⁷⁸

Bu bağlamda müellif, eğer bir konu hakkında daha sonra açıklama yapacaksa bunu ‘yakînen beyânı gelir’, ‘in-şâ’allâh’u Te’âlâ yakînen bâbında mufassalen zikrolunur’, ‘in-şâ’allâh’u Te’âlâ yakînen hükmü gelir’ şeklinde ifade eder, ancak ileride yapılacak söz konusu açıklamaların geçeceği bölümü/yeri zikretmez.⁷⁹ Buna mukabil daha önce bir hüküm veya konu hakkında açıklamalarda bulunmuşsa ‘murûr etmiştir’ ifadesiyle ilgili meselenin daha önce ele alındığına işaret eder.⁸⁰

Son olarak da Rizeli’nin şerhinin, daha önce yazılan Râ’iyye şerhlerinden farklı bir yöntem geliştirdiği de söylenemez. Tespitlerimize göre şerhte takip edilen metot, ‘Alî el-Kârî’nin el-Hibâtü’s-Seniyye adlı eserinde izlediği yöntemle hemen aynıdır.

D. Şerhin Resmü’l-Mushaf İlmî Açısından İlmî Değeri

Daha önce de işaret edildiği üzere, Râ’iyye, Dâni’nin mushaf imlâsına dair yazdığı Muknî’ adlı eserin, Şâtîbî tarafından manzûm hale getirilmesidir. Bu nedenle resmü’l-mushaf kurallarını açıklayan konuların, Rizeli’nin Râ’iyye Şerhi’nin omurgasını teşkil ettiği söylenebilir. Bu çerçevede mushaf imlâsıyla ilgili Rizeli’nin eserde yer alan açıklamaları, talil ve tevcih yaklaşımı, tercihleri ve bazı âlimlere yönelik eleştirileri aşağıda başlıklar halinde ele alınacaktır.

1. İmlâ Farklılıklarındaki İletlere Yönelik Açıklamalar

Burada Rizeli’nin mushafın imlâ özelliklerini değerlendirmesinde sergilediği temel yaklaşım biçimleri ele alınacaktır. Böylece mushaf imlâsında aynı özellikteki kelimelerin muhtelif yerlerde farklı biçimlerde yazılmasının illetine yönelik açıklamalarına değinilecektir. Bu açıklamaları şu şekilde sınıflandırmamız mümkündür:

a. Rizeli’nin eserinde yer verip, hakkında izahatta bulunduğu kelimelerden hareketle, çoğu zaman imlâ özelliklerini kırâât farklılıklarına dayandırdığı tespit edilmiştir. Müellifin ifadesinden anlaşıldığına göre kırâât ihtilaflarının kahir ekseriyeti mushaf imlâsında tek bir resm/iskelet ile gösterilmiştir. Bu bağlamda müellifin şu tespiti kayda değerdir: “Kelimâtu şol suver üzerine yazmışlardır ki lügât-ı muhtelifle ile olan kırâ’âti, ol suver muhtemiledir”.⁸¹ Bu arada noktasız ve harekesiz yazılan ilk mushaflarda birçok kırâatin tek bir şekil ile resmedildiği kanaatini dile getiren

Herevî, el-Hibâtü’s-Seniyyetü’l-‘Aliyye ‘alâ Ebyâti’ş-Şâtibiyyeti’r-Râ’iyye, (thk. ‘Abdurrahmân es-Südeys), Dâru Tayyibe el-Hadrâ’, I. Baskı, Mekke, 1440/2018, s. 68; Rizevî, Şerh-i Kasîde-i Râ’iyye, BZD, vr. 33/b, 39/a, 177/a.

⁷⁴ Rizevî, Şerh-i Kasîde-i Râ’iyye, BZD, vr. 76/a, 100/a; krş. vr. 94/b, 173/b.

⁷⁵ Rizevî, Şerh-i Kasîde-i Râ’iyye, BZD, vr. 12/a, 20/a, 53/a, 53/b.

⁷⁶ Rizevî, Şerh-i Kasîde-i Râ’iyye, BZD, vr. 20/b, 21/b, 159/a, 161/b.

⁷⁷ Rizevî, Şerh-i Kasîde-i Râ’iyye, BZD, vr. 128/b, 136/a, 138/a.

⁷⁸ Rizevî, Şerh-i Kasîde-i Râ’iyye, BZD, vr. 19/b, 48/b, 128/b.

⁷⁹ Rizevî, Şerh-i Kasîde-i Râ’iyye, BZD, vr. 70/a, 76/b, 79/a.

⁸⁰ Rizevî, Şerh-i Kasîde-i Râ’iyye, BZD, vr. 151/b, 155/a, 162/a.

⁸¹ Rizevî, Şerh-i Kasîde-i Râ’iyye, BZD, vr. 40/b.

Rizeli, konuya şu sözleriyle temas etmiştir: “İmdi ma^clûm ola ki Kur^ân’da şekl-i i^rrâb ve nokta yoktur ki vüçûh-i kirâ^âtte matlûb olan tasarruftan men^c edeler. Belki şol vecih üzeredir ki ol vechi ol kelimât muhtemiledir”.⁸²

Enbiyâ 21/95’teki وَحَرَّمٌ kelimesini, Ebû Bekir ‘Ayyâş (ö. 193/809), Hamza (ö. 156/773) ve Kisâî (ö. 189/805), وَحَرَّمٌ şeklinde elifsiz ve hâ harfinin kesri ile okurken, diğer kurrâ وَحَرَّمٌ şeklinde tilâvette elifin ispatı ve hâ’nın fethi ile okumuşlardır.⁸³ Nitekim وَحَرَّمٌ örneğinde kelimenin ortasındaki elifi resimde göstermemekle iki okuyuş da ifade edilmiş olur. Rizeli, Hz. Osman döneminde istinsah edilen mushaflarda bu tür misallerin her iki kirâati kapsayıp yansıtacak şekilde resmedildiğini yaptığı şu yorumla vurgulamıştır: “وَحَرَّمٌ nazminin vech-i hazfî, ihtimâl-ı kirâ^âteyndir”.⁸⁴

b. Rizeli, imlâda bazı harflerin hafzedilme sebebini, yazıda kolaylık sağlamak ve yazıyı kısa tutmak maksadına yönelik olarak açıklamıştır. Bu bağlamda ‘tahfîf’ ve ‘ihtisâr’ kavramlarını kullanan müellifin, çoğu zaman elifin hazfî için bu talile başvurduğu görülmektedir. Örneğin Enbiyâ 21/58 ve 90’daki يُسْرَعُونَ ile جُدًّا gibi kelimelerdeki elifin yazıda belirtilmemesinin sebebini şu sözleriyle açıklamıştır: “Bu iki nazmin eliflerini hafzetmenin vechi, ancak tahfîftir”.⁸⁵ Aynı şekilde müellif, Bakara 2/55’teki الصُّعْقَةُ gibi kelimelerdeki elifin yazıda yer almamasına dair şu açıklamada bulunmuştur: “Elifin hazfî ancak ihtisâr içindir”.⁸⁶

c. Rizeli’ye göre imlâda bazı harflerin hafzedilmesinin nedeni, kimi zaman bir kelimedede aynı iki harfin yan yana gelmesinin külfetli olması ve çirkin gözükmemesidir. Sözelimi Bakara 2/251’deki دَاوُدَ ve İsrâ 17/83’teki يُوسَى gibi kelimelerin aynı özelliğinde bulunan misallerin tek vâv’la resmedilmesinin sebebini, “Bu kelimâtın küllisi vâv-ı vâhide ile mersûmlerdir; ictimâ^clarında sıklık olduğu içindir”⁸⁷ şeklinde izah eden müellif, Zuhuruf 43/38’deki جَاءَنَا kelimesinin tesniye kirâatine⁸⁸ göre yazıldığında üç harfin (elif, hemze, elif) tek resmle (tek elifle) belirtilmesinin gerekçesine şu sözleriyle temas etmiştir: “Lâkin ictimâ^c-ı elifeyni kerih ‘addetmekle elifi hafzetmiştir”.⁸⁹

d. Rizeli’ye göre resimde bazı harflerin hafzedilmesinin sebeplerinden biri de bir kelimenin gerek Arapça’da gerekse de Kur^ân’da çokça tekrarlanmasıdır. Örneğin lâm harfi ile başlayan bir kelimeye lâm-ı tarif/el takısı bittiği takdirde, her iki lâm’ın yazıda resmedilmesi gerekirken, Kur^ân’da çokça tekrar eden اللَّيْلُ kelimesi ile اللَّيْلُ، اللَّيْلُ ve اللَّيْلُ gibi ism-i mevsûller tek lâm ile belirtilmiştir.⁹⁰ Konuyla ilgili Rizeli’nin tespitleri şu şekildedir: “Bu mezkûrâtın mâ^c-adâsı asıl üzere lâmeyn ile mersûmdür; اللَّعْنَةُ،⁹¹ اللَّعْنُونَ،⁹² (...) gibi. Ve beynlerinde fark şudur ki kelimât-ı ulâ kirâ^âtte isti^cmâl cihetinden ekserdir ve ictimâ^c-ı lâmeyni hâl-i kitâbette dahi sakîl ‘addedip hafzetmişlerdir”.⁹³ Bu talil biçimi ile alakalı bir diğer misalde müellif, Kur^ân’da 115 defa tekrarlanan بِسْمِ اللَّهِ ile sadece dört ayette yer alan بِاسْمِ رَبِّكَ⁹⁴ ifadeleri arasında tekrar bakımından mukayese yaparak konuyu şu

⁸² Rizevî, *Şerh-i Kasîde-i Râ’iyye*, BZD, vr. 41/b.

⁸³ İbn Mücâhid, Ebû Bekir Ahmed b. Mûsâ, *Kitâbu’s-Seb’a fi’l-Kirâ’ât*, (thk. Şevkî Dayf), Dâru’l-Me’ârif, II. Baskı, Mısır, 1400, s. 431; ed-Dânî, Ebû ‘Amr ‘Osmân b. Sa’îd, *et-Teysîr fi’l-Kirâ’âti’s-Seb’a*, (thk. Halef Hammûd eş-Şağdelî), Dâru’l-Endelûs, I. Baskı, Hâil, 1436/2015, s. 437; İbnü’l-Cezerî, Şemsüddin Muhammed b. Muhammed, *en-Neşr fi’l-Kirâ’âti’l-‘Aşr*, (thk. ‘Alî M. ed-Dabbâ’), Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, Beyrut, ts., c. II, s. 324; el-Bennâ, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed ed-Dimyâtî, *İthâfî fudalâ’i’l-Beşer bi’l-Kirâ’âti’l-Erba’ate ‘Aşer*, (thk. Şa’bân M. İsmâ’îl), ‘Âlemü’l-Kütüb, I. Baskı, Beyrut, 1407/1987, c. II, s. 267.

⁸⁴ Rizevî, *Şerh-i Kasîde-i Râ’iyye*, BZD, vr. 85/b. Daha fazla misal için bkz. 79/b, 82/b, 86/a, 87/a, 88/a, v.dğr.

⁸⁵ Rizevî, *Şerh-i Kasîde-i Râ’iyye*, BZD, vr. 85/b.

⁸⁶ Rizevî, *Şerh-i Kasîde-i Râ’iyye*, BZD, vr. 57/b. Daha fazla misal için bkz. 86/b, 87/a, 90/b, 107/a, 141/a, v.dğr.

⁸⁷ Rizevî, *Şerh-i Kasîde-i Râ’iyye*, BZD, vr. 148/a.

⁸⁸ Nâfî’, İbn Kesîr, İbn ‘Âmir, Ebû Bekir ve Ebû Ca’fer (جَاءَنَا şeklinde ikil olarak okurken, diğer kurrâ جَاءَنَا şeklinde tekil olarak okumuşlardır. Bkz. İbn Mücâhid, *es-Sab’a*, s. 586; ed-Dânî, *et-Teysîr*, s. 508; İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, c. II, s. 369; el-Bennâ, *el-İthâf*, c. II, s. 456.

⁸⁹ Rizevî, *Şerh-i Kasîde-i Râ’iyye*, BZD, vr. 110/b. Ayrıca bkz. 155/b.

⁹⁰ ed-Dânî, *el-Mukni’*, s. 72; İbn Vesîk, *el-Câmi’*, s. 51; ed-Dabbâ’, *Semîru’t-Tâlibîn*, s. 103.

⁹¹ Ra’d, 13/25.

⁹² Bakara, 2/159.

⁹³ Rizevî, *Şerh-i Kasîde-i Râ’iyye*, BZD, vr. 119/a.

⁹⁴ Vâkı’a, 56/74, 96; Hâkka, 69, 52; ‘Alak, 96, 1.

sözleriyle izaha kavuşturmaya çalışmıştır: “*Ve elifi hazfetmenin vechi, kesret-i isti‘mâldir ve gayrılarda elifin sübûtu killet-i isti‘mâli içindir*”.⁹⁵

e. Müellife göre imlâda aynı özellikteki kelimelerin muhtelif yerlerde farklı biçimlerde resmedilmesinin gerekçelerinden biri de, yazıda, kimi zaman vaslın ve okunuşun itibara alınmış olmasıdır. Sözelimi İsrâ 17/11’deki وَيَذْعُ الْإِنْسَانُ gibi misallerde kelime asıl itibariyle vâv’lı olup mushafta okunuşu doğrultusunda vasıl maksadıyla vâv’sız resmedilmiştir. Rizeli, bu talil şeklinin dikkate alınması gerektiğini şu açıklamasıyla vurgulamıştır: “*Hazf-i vâv’ın vechi şudur ki fi’l-asl zamme-i müşârun-ileyhâya i‘timât ecli için lafz-ı vasıl üzere resmolunmuştur*”.⁹⁶

f. Bilindiği gibi Kur’an âyetlerinin son kelimesine, içinde bulunduğu âyetle onu takip eden âyeti birbirinden ayırdığı için ‘fâsıla’ adı verilmiştir.⁹⁷ Fâsılların getirdiği tenasüp, insicam ve üstün ahenk, tilâvete güzellik katması zaviyesinden büyük önem arz etmektedir. Bu bağlamda Rizeli, fâsıllar arasında uyum sağlamak maksadıyla mushaf imlâsında kimi zaman bazı harflerin ilâvesi/ziyâdesi veya hazfinin gerçekleştiğini dile getirmiştir. Ahzâb 33/66’daki الرَّسُولَا gibilerde elifin ziyâdesi ve Gâfir 40/15’teki يَوْمَ التَّلَاقِ gibilerde yâ’nın hazfî, fâsıla nedeniyle meydana gelen ziyâde ve hazfe misal teşkil etmektedir. Bu hususla ilgili yaptığı açıklamada Rizeli şöyle demiştir: “*Bu yâ’ların hazfî hasendir; zîrâ bunlar fâsıladır*”.⁹⁸

g. Müellife göre resm kaidelerinin gerekçelerinden biri de; yazıda, çoğu zaman asla riayet edilmiş olması, kimi zaman da asla muhalefetin itibara alınmış olmasıdır. Sözelimi أَنْ لَنْ وَاَنْ لَنْ gibi örneklerle aynı özelliğe sahip olan harf ve edatların ayrık veya bitişik resmedilmesini inceleyen Rizeli, bu edatların asıl itibariyle ayrı yazıldığını şu ifadeleri ile açıklamıştır: “*Erbâb-ı küttâb ‘inde kelimeteinde asıl olan maktûc olmaktır*”.⁹⁹ Öte yandan Rizeli’ye göre Kur’an’da bir kelimenin lügat bakımından aslına aykırı bir şekilde yazılmasının sebebi, şöhret bulmayan bu vechi muhafaza etmektir. Mesela mushaf imlâsında صِرَاطُ kelimesinin Kur’an’da geçtiği her yerde sîn’in sâd olarak yazılması hususunda ittifakın¹⁰⁰ bulunduğunu belirten müellif, yazıda sâd ile karşılanan sîn harfinin asıl olduğunu vurgulamıştır. Rizeli, asıl olmayan sâd vechinin devam etmesi amacıyla söz konusu kelimenin sâd ile yazıldığına işaret ederek aslı sîn olmakla beraber aynı kelimedeki bulunan tâ harfinin sahip olduğu ‘isti‘lâ’ ve ‘utbâk’ sıfatlarından etkilenecek sâd’a dönüştüğünü hatırlatır ve sâd’ın sîn’den ibdâl edildiğinin altını çizer. Rizeli, Sehâvî’nin *el-Vesîle* adlı eserinden şu sözleri naklederek konuyu izaha kavuşturmaya çalışmıştır:

“*Sâd ile resmolunup sîn ile resmolunmadığının vechi şudur ki sîn asıldır, asıl olan tenbîhe muhtâç değildir. İmdi sâd ile resmolundu ki sâd sîn’den ibdâl olduğu ma‘lûm olsun için. Ve ibdâlin vechi şudur ki lisân üzere nutuk onunla hafiftir; zîrâ sâd hurûf-ı mutbakadandır tâ gibi. İmdi birbirine kurbîyyetleri olmak hasebiyle nutuk hafif olunur*”.¹⁰¹

⁹⁵ Rizevî, *Şerh-i Kasîde-i Râ‘iyye*, BZD, vr. 125/b. Konuyla ilgili daha fazla misal için bkz. 119/a, 129/a.

⁹⁶ Rizevî, *Şerh-i Kasîde-i Râ‘iyye*, BZD, vr. 146/a.

⁹⁷ ed-Dânî, Ebû ‘Amr ‘Osmân b. Sa‘îd, *el-Beyân fî ‘Addi Âyi’l-Kur’ân*, (thk. Gânim Kaddûrî el-Hamed), Merkezü’l-Mahtûtât ve t-Türâs, I. Baskı, Kuveyt, 1414/1994, s. 126; ez-Zerkeşî, Bedrüdîn Muhammed b. Bahâdır, *el-Burhân fî ‘Ulûmi’l-Kur’ân*, (thk. M. Ebû’l-Fadl İbrâhîm), Mektebetü Dâri’t-Türâs, Kahire, ts., c. I, s. 380; es-Süyûtî, Celâlüddîn ‘Abdurrahmân b. Ebî Bekir, *el-İkân fî ‘Ulûmi’l-Kur’ân*, (thk. Merkezü’d-Dirâsâti’l-Kurâniyye), K.F.M.B.K. yayın., Medine, 1426, c. V, s. 1784.

⁹⁸ Rizevî, *Şerh-i Kasîde-i Râ‘iyye*, BZD, vr. 139/b. Ayrıca bkz. 131/a.

⁹⁹ Rizevî, *Şerh-i Kasîde-i Râ‘iyye*, BZD, vr. 172/a. Ayrıca konuyla ilgili daha fazla misal için bkz. 149/a, 166/a, 184/b.

¹⁰⁰ es-Sehâvî, ‘Alemdüddîn ‘Alî b. Muhammed, *el-Vesîle ilâ Şerhi’l-‘Akîle*, (thk. Mevlây M. el-İdrîsî), Mektebetü’r-Rüşd, II. Baskı, Riyad, 1424/2003, s. 100; el-Lebîb, Ebû Bekir ‘Abdülganî, *ed-Dürretü’s-Sakîle fî Şerhi Ebyâti’l-‘Akîle*, (thk. ‘Abdülganî Za‘bûl), K.D.İ.B. yayın., I. Baskı, Katar, 1432/2011, s. 234; el-Ca‘berî, *el-Cemîle*, s. 261; İbnü’l-Kâsîh, *Telhîsu’l-Fevâid*, s. 20.

¹⁰¹ Rizevî, *Şerh-i Kasîde-i Râ‘iyye*, BZD, vr. 52/b. Ayrıca bkz. es-Sehâvî, *el-Vesîle*, ss. 89-92; Ebû ‘Alî el-Fârîsî, Hasan b. Ahmed, *el-Hucefe fî ‘İleli’l-Kirâ’ati’s-Seb’*, (thk. ‘Âdil ‘Abdülmecûd v.dğr.), Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, I. Baskı, Beyrut, 1428/2007, c. I, ss. 139-141; Mekki, Ebû Muhammed Mekki b. Ebî Tâlib el-Kaysî, *el-Keşf ‘an Vücûhi’l-Kirâ’ati’s-Seb’ ve ‘İlelihâ ve Hucecihâ*, (thk. Muhyiddin Ramadan), Mecme‘u el-Lugati’l-‘Arabiyye, I. Baskı, Dimaşk, 1394/1974, c. I, s. 34.

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılan o ki Rizeli, mushafın imlâ özelliklerini dilsel nedenler ve kırâât farklılıklarına dayandırarak farklı biçimlerde resmedilen kelimelerin yazımını talil ve tevcih etmeye çalışmıştır.

2. Şâtıbî'nin Mukni' Üzerine Yaptığı İlavelere Dair Açıklamaları

Şâtıbî, Râ'yye mukaddimesinin son beytinde "Bu kasîdede bazı ilâveler vardır" / وَفِيهِ زِيَادَاتٌ / ifadesiyle, nazma döktüğü Dâni'nin Mukni'inde yer almayan bazı kelimelerin imlâ hususiyetlerini manzûmeye ilave ettiğini açık bir şekilde tasrih etmiştir. Şâtıbî tarafından eklenen söz konusu kelimeler, Râ'yye şerhlerinde 'ziyâdât' diye bilinmektedir.¹⁰² Ne var ki beyitlerde bu 'ziyâdât'ın hangi kelimeler olduğu hususunda nâzım tarafından herhangi bir bilgi verilmemiştir. Bu yüzden ki Râ'yye şârihleri bu kelimeleri tespit etmeye çalışmışlardır. Mukni'de zikredilmeyip Râ'yye nazmında ele alınan az sayıdaki bu kelimeler, Rizeli tarafından da ele alınıp tespit edilmiş, 'ziyade' edildiğine dair değerlendirmelerde bulunulmuştur. Rizeli, bu 'ziyâdât' hakkında "Nazm-ı mezkûrde Mukni'-i meşhûr üzerine nice ziyâdât u fevâ'id ve nûket ü vücûh vardır"¹⁰³ şeklinde yaptığı değerlendirmede, manzûmenin Mukni'de yer almayan birçok faydalı bilgi ve nükteleri ihtivâ ettiğine işaret etmektedir.

Bu arada müellifin bu meseleyle ilgili yaklaşımını şu misalle açmak faydalı olacaktır. Şâtıbî, 128. beytin ikinci şatırında aslı تَأْمَنَّا şeklinde iki nûn'la olan ve Yûsuf 12/11 ayetinde yer alan تَأْمَنَّا kelimesinin iki nûn'dan birinin hazfedildiğini ve bunun sonucunda bütün mushafalarda tek nûn'la resmedildiği hususunda ittifak olduğunu, وَالْحَنْفُ فِي ثَوْنٍ تَأْمَنَّا ifadesiyle beyan etmiştir.¹⁰⁴ Rizeli, söz konusu kelimenin şerhini yaparken, Mukni'de yer almayan bu kelimenin Şâtıbî tarafından manzûmede tazammun edildiği yönünde bilgi aktararak ilâve olduğunun altını çizmiş, Dâni'nin Kitâbü'n-Nakt ve el-Muhkem eserlerine işaret ederek Dâni'nin o kelimeyi Mukni' haricindeki bazı eserlerinde zikrettiğini¹⁰⁵ şu şekilde dile getirmiştir: "Ve nâzımın mısra-ı sâniyi ziyâdât-ı 'Akîle'dendir. Lâkin sâhib-i Mukni' gayr-ı kitâbında demiş ki sûre-i Yûsuf'ta vâki olan لَا تَأْمَنَّا nazmı cemî'-i Mesâhifte nûn-î vâhide ile ve idgâm-ı sahîh üzere mersûm olarak gelmiştir".¹⁰⁶

Şu kadar var ki Rizeli'nin, bazı kelimeleri 'ziyâdât' olarak değerlendirme noktasında haklı olduğu söylenebileceği gibi bazı kelimelerde de yanlışlığı rahatlıkla söylenebilir. Daha açık bir ifadeyle, bazı kelimelerin imlâ hususiyeti Dâni'nin Mukni'inde yer almasına rağmen, Rizeli'nin bu kelimeyi 'ziyâdât' kapsamında ele alması yanlışlığa düştüğünü göstermektedir. Kanaatimizce bu hatanın sebebi; Rizeli'nin Râ'yye şerhlerine olan itimadı ve tetkikte bulunmadan nakilde bulunmasıdır.

Konuyu bir örnekle açmak gerekirse; Rizeli, 132. beytin şerhinde خَلَّلٌ,¹⁰⁷ ضَلَّلٌ,¹⁰⁸ خَلَّلٌ,¹⁰⁹ كَلَّلَةٌ¹¹⁰ ve مَسْكِينٌ¹¹¹ gibi kelimelerdeki elifin kelime ortasında olması durumunda resm olarak gösterilmeyişini izah eder. Akabinde, خَلَّلٌ ve مَسْكِينٌ kelimelerinin Mukni'de zikredilmediğini ve Şâtıbî'nin ilavelerinden biri olduğunu belirtir: "Ve ma'elûm ola ki Ebû 'Amr, Mukni'de خَلَّلٌ ile مَسْكِينٌ nazımlarını zikretmemiştir; imdi bunlar ziyâdât-ı 'Akîle'dendir".¹¹² Hâlbuki müellifin bu sözlerini teyit maksadıyla Mukni'a başvurduğumuzda, Dâni'nin mezkûr kelimelere eksiksiz olarak yer verdiğini görmekteyiz.¹¹³

¹⁰² eş-Şâtıbî, el-'Akîle, B. 45; es-Sehâvî, el-Vesîle, s. 86; el-Lebîb, ed-Dürretü's-Sakîle, s. 220; el-Ca'berî, el-Cemîle, s. 248; 'Ali el-Kârî, el-Hibâtü's-Seniyye, s. 134; Rizevî, Şerh-i Kasîde-i Râ'yye, BZD, vr. 51/a.

¹⁰³ Rizevî, Şerh-i Kasîde-i Râ'yye, BZD, vr. 51/a.

¹⁰⁴ eş-Şâtıbî, el-'Akîle, B. 128; ed-Dâni, Ebû 'Amr 'Osmân b. Sa'îd, Kitâbü'n-Nakt, (thk. M. es-Sâdık Kamhâvî), Mektebetü'l-Külliyâtü'l-Ezheriyye, Kahire, ts., s. 137; a.mlf, el-Muhkem, s. 82; Ebû Dâvûd, Muhtasarü't-Tebyîn, c. III, s. 708; İbn Vesîk, el-Câmi', s. 100; es-Sehâvî, el-Vesîle, s. 262; el-Lebîb, ed-Dürretü's-Sakîle, s. 272.

¹⁰⁵ ed-Dâni, Kitâbü'n-Nakt, s. 137; a.mlf, el-Muhkem, s. 82.

¹⁰⁶ Rizevî, Şerh-i Kasîde-i Râ'yye, BZD, vr. 106/b.

¹⁰⁷ İbrâhîm, 14/31.

¹⁰⁸ En'âm, 6/74.

¹⁰⁹ Nahl, 16/116.

¹¹⁰ Nisâ, 4/12.

¹¹¹ Bakara, 2/83.

¹¹² Rizevî, Şerh-i Kasîde-i Râ'yye, BZD, vr. 109/a.

¹¹³ ed-Dâni, el-Mukni', ss. 26-27.

Kanaatimizce bu hatanın kaynağı: Sehâvî'nin *el-Vesîle* adlı eserinde yaptığı izahtır.¹¹⁴ Rizeli *Mukni'* ve *el-Vesîle* adlı eserlere doğrudan başvurmayıp,¹¹⁵ söz konusu bilgileri 'Alî el-Kârî'nin *el-Hibâtü's-Seniyye*'sinden naklettiği, Kârî de Sehâvî'nin yorumuna itimat edip incelemeyen naklettiği için, Rizeli mezkûr kelimelerin ziyâdât olduğunu düşünmüştür.¹¹⁶

3. Râ'iyye ve Râ'iyye Şerhlerine Dair Eleştirileri

Rizeli, başta *Râ'iyye* kasidesinin nâzımı İmâm Şâtübî olmak üzere, kendisinden önce *Râ'iyye*'ye şerh yazmış olan Sehâvî ve Ca'berî gibi âlimlerden hem gereği gibi istifade etmiş hem de yeri geldikçe onları eleştirmekten geri durmamıştır.

a. Şâtübî'ye Yönelik Eleştirileri

Rizeli'nin Şâtübî'ye yönelttiği eleştirileri, iki grupta inceleyebiliriz. Bu eleştirilerin bir kısmı beyitlerin yapısıyla ilgili iken, diğer kısmı *Râ'iyye*'nin aslı olan *Mukni'*deki bazı bilgilerin nazımda yer almamasıyla alakalıdır.

Birçok beytin yapısına itiraz eden Rizeli, kimi zaman beyitlerde hâle olduğunu öne sürerek beyitlerin düzeltilmesine ilişkin kelime değişikliği veya takdim-tehir gibi birtakım önerilerde bulunmuştur. Sözelimi 'hafif tevkid nûn'un tenvîn olarak elif şeklinde yazılması hususundaki 164. beytin şerhinde, Yûsuf 12/32'deki وَيَكُونُوا ile 'Alak 96/15'teki لَنْسَفَعًا kelimelerin resmini açıklayan Rizeli, Şâtübî'nin وَيَكُونُوا لَنْسَفَعًا şeklinde başlayan beytine itiraz edip وَيَكُونُوا kelimesinin Kur'an'da geçtiği şekliyle yani لَيْكُونُوا şeklinde zikredilmesinin evlâ olduğuna şu sözleriyle dikkat çekmiştir: "Lâkin evlâ olan لَيْكُونُوا demek idi".¹¹⁷

*Mukni'*de yer alan kimi imlâ hususiyetlerinin *Râ'iyye*'de yer almamasıyla alakalı eleştiriler gelince, Rizeli dâhil olmak üzere *Râ'iyye* şârihlerinin bazıları bu konuya "نقص من الأصل" *Aslına kıyasen nazımda bir eksiklik* ifadesiyle işaret ettikleri söylenebilir.¹¹⁸ Bu arada, *Mukni'*de olup da nazımda yer almayan bilgiler, birincisi tamamen zikredilmeyen, ikincisi eksik olarak zikredilen bilgiler olmak üzere iki kısımda ele almamız mümkündür.

Tamamen zikredilmeyen imlâ özelliklerine misal vermek gerekirse, 256. beytin şerhinde bitişik veya ayrı yazılan harf ve edatların resmedilmesine ilişkin bilgi aktarılmıştır. Konuyla ilgili Rizeli, Dâni'nin *Mukni'*de ele aldığı¹¹⁹ ancak Şâtübî tarafından nazımda tazammun edilmeyen Bakara 2/271 ile Nisâ 4/58'deki نِعْمًا, A'râf 7/132'deki مَهْمًا ve Hicr 15/2'deki رُبَّمَا kelimelerinin bitişik yazıldığını açıklamış ve söz konusu kelimelerin nazımda yer almamasının bir eksiklik olduğuna işaret etmiştir. Bunun yanı sıra Şâtübî tarafından bu kelimelerin zikredilmemelerini belli ve açık olmalarına hamleder: "Ve zuhûrlarına binâ'en nâzım, zikretmeyip ihmâl etmiştir. Lâkin aslı olan *Mukni'*den nakstır".¹²⁰

Öte yandan Rizeli, nazımda eksik olarak zikredilen bilgilere de dikkat çekmiştir. Sözelimi müellif, 157. beyti şerh ederken bu meseleye değinmiştir. İlgili beyitte yer alan A'râf 7/18'deki لَأَمْلَأَنَّ), Yûnus 10/7'deki وَأَطْمَأْنُونَا, Zümer 39/45'teki اِسْمَارَاتٌ ve Kâf 50/30'daki هَلْ اِمْتَلَأَتْ kelimelerinin yazımıyla ilgili Irak mushaflarının ekserinde, ikinci hemzenin resimde elif ile karşılanmadığı لَأَمْلَأَنَّ اِسْمَارَاتٌ şeklinde ifade edilmiştir. Rizeli, beyti açıkladıktan sonra

¹¹⁴ es-Sehâvî, *el-Vesîle*, s. 269.

¹¹⁵ Rizeli'nin *Mukni'* ve *el-Vesîle* adlı eserlere doğrudan başvurması ve bu eserlerdeki bilgileri 'Alî el-Kârî'nin *el-Hibâtü's-Seniyye*'sinden nakletmesi ile ilgili çok sayıda misal tespit edilmiştir. *Mukni'* için bkz. Rizevî, *Şerh-i Kasîde-i Râ'iyye*, BZD, vr. 47/a, 53/a, 66/b-67/a, 122/a, 124/a. Krş. ed-Dâni, *el-Mukni'*, s. 19, 87, 107, 33, 36; 'Alî el-Kârî, *el-Hibâtü's-Seniyye*, s. 127, 144, 180, 311, 316. Ayrıca *el-Vesîle* için bkz. Rizevî, *Şerh-i Kasîde-i Râ'iyye*, BZD, vr. 45/a, 50/a, 52/b, 73/a, 83/a, 95/b, 100/b. Krş. es-Sehâvî, *el-Vesîle*, s. 76, 84, 89, 154, 178, 221, 238; 'Alî el-Kârî, *el-Hibâtü's-Seniyye*, s. 123, 133, 138, 196, 217, 252, 263, v.dğr.

¹¹⁶ 'Alî el-Kârî, *el-Hibâtü's-Seniyye*, s. 285. Konuyla ilgili başka örnek için bkz. Rizevî, *Şerh-i Kasîde-i Râ'iyye*, BZD, vr. 105/b.

¹¹⁷ Rizevî, *Şerh-i Kasîde-i Râ'iyye*, BZD, vr. 129/b. Konu hakkında daha fazla misal için bkz. 57/b, 59/a, 69/b, 70/b, 75/b, 169/a.

¹¹⁸ Mesela bkz. el-Ca'berî, *el-Cemîle*, s. 289; 'Alî el-Kârî, *el-Hibâtü's-Seniyye*, s. 448.

¹¹⁹ ed-Dâni, *el-Mukni'*, s. 78.

¹²⁰ Rizevî, *Şerh-i Kasîde-i Râ'iyye*, BZD, vr. 182/b. Konu hakkında daha fazla misal için bkz. 116/a, 119/a, 147/a, 184/b.

Şâtübî'nin aktardığı bilgiyi, nazmın aslı konumunda olan *Mukni'* ile karşılaştırıp;¹²¹ *Mukni'*de söz konusu kelimelerin, Irak mushaflarının yanı sıra Medine mushaflarının birçoğunda aynı şekilde ikinci hemzenin yazıda yer almadığı bilgisinin altını çizmiştir. Rizeli, Şâtübî'nin bu kelimelerle ilgili Irak mushaflarını zikredip Medine mushaflarına yer vermemesini eksiklik addetmiş ve konuyu şu sözleriyle değerlendirerek eleştiride bulunmuştur: “*Ve ‘Akîle'nin aslı olan Mukni' « في أكثر المصاحف العراقية وأكثر المصاحف المدنية إمدى نأزم، معدني'yi 'Irâq'a 'adem-i zammi nakstur*”¹²²

b. Sehâvî'ye Yönelik Eleştirileri

Rizeli, *Râ'iyye*'nin ilk şârihlerinden olan Sehâvî'yi yeri geldikçe eleştirmekten çekinmemiştir. Müellifin, genellikle lügat, nahiv ve sarf açısından Sehâvî'nin beyitlerle ilgili yaptığı bazı değerlendirmelere itiraz ettiği görülmektedir. Rizeli, kimi zaman Sehâvî'nin adını vererek, kimi zaman da ‘*Şârih*’ ifadesiyle ismini zikretmeden ona işaret etmiştir. Aşağıdaki misal de bu eleştirilerin biridir.

Râ'iyye manzûmesinin 55. beyti şu şekildedir: *أوصى الإمام مع الشامى والمدني، شام وقالوا بحذف الواو قبل يزي*. Şâtübî'nin söz konusu ifadesinden ve Rizeli'nin bu beyte yazdığı şerhinden hareketle, Bakara 2/132'daki *ووصى* kelimesinin, ‘*Îmâm*’, Medine ve Şam mushaflarında iki vâv arasında fethalı hemze olmak üzere *ووصى* şeklinde;¹²³ Bakara 2/116'deki *وقالوا* kelimesinin sadece Şam mushafında atıf harfi olan vâv'ın hazfî ile *قالوا* şeklinde¹²⁴ yazıldığı anlaşılmaktadır. Rizeli, *وقالوا بحذف الواو قبل* ifadesindeki *قبل* kelimesini *قبل قالوا* şeklinde takdir etmiştir. Dolayısıyla Rizeli'ye göre mezkûr beyte *وقالوا* kelimesi, *başındaki vâv'ın hazfî ile resmedilir* şeklinde bir anlam verilmelidir. Sehâvî ise *قبل* şeklinde takdir edip *mushaf tertibinde ووصى* kelimesinden önce yer alan *وقالوا* kelimesinin vâv'ı *hazf ile resmedilir* şeklinde bir anlam vermiştir.¹²⁵ Rizeli, Sehâvî'nin bu yorumuna itiraz ederek kendi yaptığı değerlendirmenin Sehâvî'nin izahından evlâ olduğuna şu sözleriyle işaret etmiştir: “*Ve قبل kavli, zam üzere mebnû olmakla muzâfun-ileyhi mahzûftur; قبل قالوا demektir. Sehâvî'nin takdirinden bizim takdir evlâdır; Sehâvî, قبل أوصى demiştir*”.¹²⁶

Kanaatimizce Rizeli'nin bu eleştirisinde haklı olduğunu gösteren kuvvetli bir gerekçe bulunmaktadır. Şöyle ki; *قبل* kelimesi Sehâvî'nin takdirine göre *ووصى* kelimesini işaret etmiş olsaydı, *وقالوا* kelimesinde yer alan iki vâv'ın hangisinin hazf edileceği anlaşılmayacaktı. Bu yüzdendir ki bu örnekte Rizeli'nin verdiği mana tercihe şayan görünmektedir.

Rizeli'nin Sehâvî'ye itirazda bulunduğu diğer bir misal de 76. beyitte yer alan *وزاد اللام لف* وَزَادَ اللَّامُ لِفْ ifadesi hakkındadır. Söz konusu beyit, Tevbe 9/47'deki *لَا أَوْضَعُوا* kelimesinin imlâ özelliklerini ele alıp mushafların çoğunda lâm-elif'ten sonra elif ziyade edilmesi¹²⁷ yönünde bilgi içermektedir. Rizeli, beyitteki *لِفْ* ifadesinin asıl itibarıyla *لِفْ* olduğuna işaret ederek manzûmede takip edilen ‘*bahr*’in gerektirdiği vezin doğrultusunda fethalı hemzenin harekesi mîm üzerine nakledilip hemzenin hazfedildiğinin altını çizmiştir. Akabinde konuyla ilgili Sehâvî'nin yorumunu değerlendirip onu eleştirmiştir. Rizeli, “*Mîm'in harekesi hemze'ye ilkâ olunup hemze hazfolunmuştur*” şeklindeki ifadeyi Sehâvî'ye nispet etmiş, Sehâvî'nin bu hatasını sehve hamletmiştir. Rizeli'ye göre nakledilen hareke mîm'in harekesi değil, hemzenin harekesidir. Müellif, meseleyi şu şekilde değerlendirmiştir:

¹²¹ ed-Dânî, *el-Mukni'*, ss. 33-34.

¹²² Rizevî, *Şerh-i Kasîde-i Râ'iyye*, BZD, vr. 124/b. Bu hususla ilgili daha fazla misal için bkz. 67/a, 104/b, 120/b, 126/b.

¹²³ ed-Dânî, *el-Mukni'*, s. 106; Ebû Dâvûd, *Mutasaru't-Tebyîn*, c. II, s. 210; İbn Vesîk, *el-Câmi'*, s. 89; es-Sehâvî, *el-Vesîle*, s. 115; el-Lebîb, *ed-Dürretü's-Sakîle*, s. 250. Nitekim Nâfi', İbn 'Âmir ve Ebû Ca'fer bu şekilde okumuşlardır. Bkz. İbn Mücâhid, *es-Seb'a*, s. 171; ed-Dânî, *et-Teyisîr*, s. 287; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. II, s. 222; el-Bennâ, *el-İthâf*, c. I, s. 418.

¹²⁴ ed-Dânî, *el-Mukni'*, s. 106; Ebû Dâvûd, *Mutasaru't-Tebyîn*, c. II, s. 202; es-Sehâvî, *el-Vesîle*, s. 119; el-Lebîb, *ed-Dürretü's-Sakîle*, s. 251. Nitekim İbn-i 'Âmir bu şekilde okumuştur. Bkz. İbn Mücâhid, *es-Seb'a*, s. 169; ed-Dânî, *et-Teyisîr*, s. 285; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. II, s. 220; el-Bennâ, *el-İthâf*, c. I, s. 413.

¹²⁵ es-Sehâvî, *el-Vesîle*, s. 120.

¹²⁶ Rizevî, *Şerh-i Kasîde-i Râ'iyye*, BZD, vr. 60/a. Bu hususla ilgili daha fazla misal için bkz. 16/a, 57/a.

¹²⁷ ed-Dânî, *el-Mukni'*, s. 21, 51; İbn Vesîk, *el-Câmi'*, s. 97; es-Sehâvî, *el-Vesîle*, s. 156; el-Lebîb, *ed-Dürretü's-Sakîle*, ss. 284-286.

“*Ve ‘elif’in fethası zarûret-i vezin için hazfolunmuştur. Lâkin Şehâvî bir garîp şeyi ityân edip demiş ki ‘Mîm’in harekesi hemze’ye ilkâ olunup hemze hazfolunmuştur’. Ve bundan mâ-‘adâ belki hemzenin harekesi mîm’e ilkâ olundu demek lâzım idi; lâkin kâtipten sehv-i kalem olup takdîm te‘hîr olmuştur. Vech-i garâbet şudur ki nakl-i hareke ancak sâkin olan harfe olur, müteharrik olana olmaz*”.¹²⁸

Şu kadar var ki Rizeli’nin Sehâvî’ye nispet ettiği ibare Sehâvî’nin *el-Vesîle* adlı eserinde Rizeli’nin serdettiği şekliyle değildir. *el-Vesîle*’de yer alan ibare şu şekildedir: *فألقى حركة الهمزة على الميم وحذف الهمزة* “*Hemze’nin harekesini mîm’e ilkâ edip hemze’yi hazfetmiştir*”.¹²⁹ Bir başka deyişle Sehâvî’nin ibaresi ifade edilmesi gereken şekildedir. Dolayısıyla Sehâvî’nin ibaresini yanlış nakleden Rizeli’dir.

Bu arada Rizeli’nin yaptığı bu hatanın arkasında yatan sebebi öğrenmek için Rizeli’nin ana kaynaklarından biri olan ‘Alî el-Kârî’nin *el-Hibâtü’s-Seniyye* adlı şerhine başvurmamız yeterlidir. *el-Hibâtü’s-Seniyye*’de Sehâvî’ye nispet edilen ibare orijinalinden farklı olmak üzere Rizeli’nin naklettiği şekliyle yer aldığı tespit edilmiştir.¹³⁰

Yukarıda işaret edildiği üzere Rizeli’nin, Sehâvî’ye atfettiği bilgileri doğrudan *el-Vesîle*’den değil, ‘Alî el-Kârî’nin *el-Hibâtü’s-Seniyye* eseri üzerinden naklettiği anlaşılmaktadır.¹³¹ Görüldüğü gibi bu örnek aynı zamanda müellifin farklı kaynaklarda mevcut olan bilgileri incelemeyen naklettiğine de misal teşkil etmektedir.¹³²

c. Ca‘berî’ye Yönelik Eleştirisi

Râ’iyye şârihlerinden biri olan ve kırâât alanında otorite kabul edilen Ca‘berî, Rizeli’nin en çok istifade ettiği şârihlerden biridir. Rizeli’nin şerhinde Ca‘berî’ye yöneltilen zımnî bir eleştiriden söz edilebilir. Ca‘berî’nin ismini zikretmeyip “*şârihin biri*” şeklinde gizli olarak yöneltilen bu eleştiriyi diğer eleştirilerden ayıran husus, sert ve ağır sözler içermesidir.

Meseleyi açmak gerekirse, Rizeli, 84. beytin ikinci satırında yer alan Şâtıbî’nin *في استئسوا* ifadesinin şerhinde, Yûsuf 12/80 ve 110’daki *استئسوا* ile *استئسوا* kelimelerin imlâ özelliklerini açıklarken, bu iki kelimenin mushafların kahir ekserinde tâ ile yâ arasında elif olmadan resmedildiği ve bazı mushaflarda tâ ile yâ arasında elif ziyadesiyle yazıldığı hakkında bilgi aktarmıştır.¹³³

Ca‘berî, *el-Cemîle* adlı şerhinde yukarıda zikredilen kelimelerin mushaflarda iki vecihle yazıldığı hususunun manzûmeden anlaşılmadığını öne sürmüş, Şâtıbî tarafından sadece hafz vechinin zikredilmesini nazmın aslı olan *Mukni*’a kıyasen eksiklik/noksanlık olduğunu tasrih etmiştir.¹³⁴

Rizeli’ye göre Şâtıbî’nin *حذف فشا زيرا* “*Hazf ile kitabet yaygınlık kazanmıştır*” ifadesinden *استئسوا* ile *استئسوا* kelimelerinin elifsiz resmedilmesinin tercih edilmesiyle birlikte elif ile yazılabileceği de anlaşılmaktadır. Bir başka tabirle Rizeli, Şâtıbî’nin söz konusu iki kelimenin imlâ hususiyetini *Mukni*’den eksiksiz olarak aktardığını savunmuştur. Ne var ki Rizeli bu misalde haklı olsa da oldukça sert ifadeyle Ca‘berî’nin görüşüne şu sözleriyle itiraz etmiştir:

“*İmdi şârihin biri demiş ki ‘Mukni’de zikrolunmuş ki hafz-i elif ekserdir, nâzımın ancak hafz ile cezm etmesi nakstır*”.¹³⁵ *Pes bu naks nâzımda değildir; belki kendisindedir. Zîrâ nâzım فشا زيرا demesi savt-ı a‘lâ ile nidâ eder ki hafz ekser ve eşherdir*”.¹³⁶

¹²⁸ Rizevî, *Şerh-i Kasîde-i Râ’iyye*, BZD, vr. 74/b.

¹²⁹ es-Sehâvî, *el-Vesîle*, s. 158.

¹³⁰ ‘Alî el-Kârî, *el-Hibâtü’s-Seniyye*, s. 198.

¹³¹ Bkz. 115. dipnot.

¹³² Müellifin hatalı malumatı farketmeden nakletmesi ile ilgili fazla misal için bkz. Rizevî, *Şerh-i Kasîde-i Râ’iyye*, BZD, vr. 103/b, 105/b, 109/a, v.dğr.

¹³³ Rizevî, *Şerh-i Kasîde-i Râ’iyye*, BZD, vr. 80/b. Ayrıca bkz. ed-Dânî, *el-Mukni*’, s. 36, 89-90; İbn Vesîk, *el-Câmî*’, s. 54; es-Sehâvî, *el-Vesîle*, s. 170; el-Lebîb, *ed-Dürretü’s-Sakîle*, s. 298.

¹³⁴ el-Ca‘berî, *el-Cemîle*, s. 331.

¹³⁵ el-Ca‘berî, *el-Cemîle*, s. 331.

¹³⁶ Rizevî, *Şerh-i Kasîde-i Râ’iyye*, BZD, vr. 80/b.

SONUÇ

Resmî'l-mushaf konusunun en önemli eserlerinden birisi olan, Şâtîbî'nin *Râ'iyye* manzumesi üzerine birçok şerh yazılmıştır. Bu şerhlerden birisi de Osmanlı kurrâ ve müderrislerinden Rizeli Hâfız Hüseyin Efendi'nin Osmanlı Türkçesi'yle kaleme aldığı *Râ'iyye Şerhi* adlı eseridir. Makalede, müellifin mezkûr eseri üzerinde durulmuş; hayatına dair daha önce bilinmeyen bilgiler Osmanlı sicil ve arşivleri incelenerek tespit edilmiştir. Bu cümleden olmak üzere, kendisinin aslen Rizeli, ikamet yeri itibarıyla İstanbullu, amelde Hanefî, itikatta ise Mâtürîdî olduğu sonucuna varılmıştır.

Müellifin kendi ifadelerinden başta dönemin büyük hadis ve dil âlimi Murtezâ Efendi ez-Zebîdî'den ve diğer âlimlerden, kırâât ilmi başta olmak üzere çeşitli alanlarda ilim tahsil ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Rizeli'nin birkaç kez Huzur-i Hümayûn derslerine davet edildiği; Osmanlı medreselerin farklı kademelerinde görev yaptığı; İstanbul ruûsundan olduğu; yüksek seviyeli derslere girdiği; ihtisası ve zât-ı kemaliyle şöhret bulduğu ve 1237/1821'de '*mûsıla-i sahn*' derecesinde görev yaptığı sırada vefat ettiği bilgisine ulaşılmıştır.

Rizeli'nin *Râ'iyye Şerhi*'ni döneminde şeyülislamlık yapmış üç isme; Âşir, Zeynelâbidîn ve Âsım Efendilere hediye olarak takdim ettiği araştırmamızın ulaştığı bir diğer sonuç olarak aktarılabilir. Müellif, eserini, Mısır'da gördüğü rüya neticesinde İmam Şâtîbî'nin eserlerine, dolayısıyla kırâât ilmine hizmet arzusu ile kaleme aldığını belirtir. *Râ'iyye* nazımının anlaşılması hususunda ilim talebelerine kolaylık sağlamak gayesiyle eseri Türkçe şerh ettiğinin de altını çizer. Kanaatimizce, bu sebeplerin yanı sıra Rizeli, XVIII. asırda Türkçe eser telifine yönelik hâkim olan ilmî atmosferden etkilenerek *Râ'iyye* manzûmesini Arapça değil de Türkçe şerh etmiştir.

Eser muhtasar bir şerh olmakla birlikte müellifin takip ettiği usûl açısından daha önce yazılan *Râ'iyye* şerhlerinden farklı bir yöntem geliştirdiği söylenemez. Tespitlerimize göre bu şerh, izlediği yöntem ve muhteva açısından 'Alî el-Kârî'nin *el-Hibâtü's-Seniyye* adlı eserine büyük ölçüde benzerlik taşımaktadır.

Eser, konu itibarıyla Hz. Osman'ın istinsah ettiği ve belirli yerleşim merkezlerine gönderdiği mushaf arasındaki ittifak ve ihtilaf noktalarını inceleyip Kur'ân kelimelerinin imlâ özelliklerini izah etmektedir. Eserde, Rizeli'nin imlâ farklılıklarındaki gerekçelere yönelik açıklamaları, '*ziyadât*'a dair değerlendirmeleri ve Şâtîbî'nin yanı sıra Sehâvî, Ca'berî ve 'Alî el-Kârî gibi âlimleri eleştirmekten de geri durmaması ehemmiyet arz etmektedir.

Rizeli, mushafın imlâ özelliklerini dilsel nedenler ve kırâât farklılıklarına dayandırmak suretiyle, farklı biçimlerde resmedilen kelimelerin yazım şeklini talil ve tevcih etmeye çalışmıştır. Buradaki dilsel nedenler; yazıda kolaylık sağlamak, yazıyı kısa tutmak, harf tekrarından kaçınmak, vasla ve okunuşa itibar etmek, fâsılalar arasında uyum sağlamak ve asla riayet etmek gibi hususlardan ibarettir.

Rizeli'nin *Râ'iyye* şerhlerinden; Ca'berî'ye ait *el-Cemûle* ile 'Alî el-Kârî'ye ait olan *el-Hibâtü's-Seniyye*'den çokça istifade ettiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, her zaman ilk kaynağa ulaşmak gibi bir gayretin içinde olmadığı da görülmektedir. Rizeli'nin şerhinde yaptığı tenkitlere gelince; sistemli bir tenkit anlayışından bahsetmek mümkün değildir. Örneklerde de görüldüğü üzere Rizeli'nin, yönelttiği eleştiri ve itirazlarda isabet ettiği yerler olduğu gibi, yanlış olduğu yerler de olmuştur. Kanaatimizce Rizeli'nin bazı eleştirilerinde hataya düşmesinin sebebi, yaptığı nakillerde inceleme, araştırma veya teyit yollarına başvurmaksızın diğer âlimlerin sözlerine itibar etmesidir.

KAYNAKÇA

Adıvar, A. Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, IV. Baskı, İstanbul, 1982.

Ak, Ahmet, "Mâtürîdîliğin Hanefilik ile İlişkisi", *Milel ve Nihal Dergisi*, İstanbul, 2010, S. 2, ss. 223-240.

'Alî el-Kârî, 'Alî b. Sultân el-Herevî, *el-Hibâtü's-Seniyyetü'l-'Aliyye 'alâ Ebyâti's-Şâtibiyyeti'r-Râ'iyye*, (thk. 'Abdurrahmân es-Südeys), Dâru Tayyibe el-Hadrâ', I. Baskı, Mekke, 1440/2018.

- Altıkulaç, Tayyar, “*el-Mukni*” md., DİA, 2006.
- Altunsu, Abdülkadir, *Osmanlı Şeyhülislamları*, Ayyıldız Matbaası, I. Baskı, Ankara, 1972.
- el-Bennâ, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed ed-Dimyâtî, *İthâfî fudalâ’i’l-Beşer bi’l-Kirâ’ati’l-Erba’ate Aşer*, (thk. Şa’bân M. İsmâ’îl), ‘Âlemü’l-Kütüb, I. Baskı, Beyrut, 1407/1987.
- Bursalı, Muhammed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Matba’a-i ‘Âmire, İstanbul, 1333.
- el-Ca’berî, Burhânüddîn İbrâhîm b. ‘Ömer, *Cemiletü Erbâbi’l-Merâsid fî Şerhi ‘Akileti Etrâbi’l-Kasâ’id*, (thk. M. Hudayr ez-Zevba’î), Dâru’l-Gavsânî, I. Baskı, Dımaşk, 1431/2010.
- Cezar, Mustafa, *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, Güven Basımevi, İstanbul, 1971.
- Çetin, Abdurrahman, “*Şâtibi*” md., DİA, 2010.
- ed-Dânî, Ebû ‘Amr ‘Osmân b. Sa’îd, *et-Teyşîr fî’l-Kirâ’ati’s-Seb’*, (thk. Halef Hammûd eş-Şağdelî), Dâru’l-Endelüs, I. Baskı, Hâil, 1436/2015.
- , *el-Beyân fî ‘Addi Âyi’l-Kur’ân*, (thk. Gânim Kaddûrî el-Hamed), Merkezü’l-Mahtûtât ve’t-Türâs, I. Baskı, Kuveyt, 1414/1994.
- , *Kitâbü’n-Nakt*, (thk. M. es-Sâdik Kamhâvî), Mektebetü’l-Külliyâti’l-Ezheriyye, Kahire, ts.
- Durmuş, İsmail, “Zebîdî” md., DİA, 2013, c. XLIV, ss. 168-171.*
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş’as es-Sicistânî, *es-Sünen*, (thk. Şu’ayb el-Arnâût v.dğr.), Dâru’r-Risâleti’l-‘Âlemiyye, Dımaşk, 1430/2009.
- Ebü’ulâ Mârdîn, Yûsuf Sıdkı Efendi Oğlu Ebü’ulâ, Huzur Dersleri, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1951.*
- Hamîtû, ‘Abdühâdî, *Kırâatü’l-İmâmi Nâfi’ ‘inde’l-Meğâribe: min Rivâyeti Ebi Sa’îd Verş*, Fas Evkâf ve Diyanet İşleri Bakanlığı yayın., Rabat, 1424/2003.
- Hasan Han, Muhammed Sıddîk, *Ebcedü’l-‘Ulûm*, (thk. ‘Abdülcebbâr ez-Zekkâr), Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, Beyrut, 1978.
- İbtidâ-i Dâhil defteri*, El Yazma, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar koleksiyonu, No. 8883.
- İbnü’l-Cezerî, Şemsüddin Muhammed b. Muhammed, *en-Neşr fî’l-Kirâ’ati’l-‘Aşr*, (thk. ‘Alî M. ed-Dabbâ’), Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, Beyrut, ts.
- , *Müncidü’l-Mukri’in ve Mürşidü’t-Tâlibîn*, (haz. ‘Alî M. el-‘İmrân), yy., ts.
- , *Gâyetü’n-Nihâye fî Tabakâti’l-Kurrâ’*, (thk. Gotthelf Bergstraesser), Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, I. Baskı, Beyrut, 1427/2006.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, *es-Sünen*, (thk. M. Fuâd ‘Abdülbâkî), Dâru İhyâi’l-Kütübi’l-‘Arabiyye, Kahire, ts.
- İbn Manzûr, Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü’l-‘Arab*, (haz. Ahmed Fâris), Dâru Sâdir, I. Baskı, Beyrut, 1300.
- İbn Mücâhid, Ebû Bekir Ahmed b. Mûsâ, *Kitâbü’s-Seb’a fî’l-Kirâ’ât*, (thk. Şevkî Dayf), Dâru’l-Me’ârif, II. Baskı, Mısır, 1400.
- İpşirli, Mehmet, “*Huzur dersleri*” md., DİA, 1998.
- Fazlıoğlu, İhsan, “Osmanlı Döneminde ‘Bilim’ Alanındaki Türkçe Telif ve Tercüme Eserlerin Türkçe Oluş Nedenleri ve Bu Eserlerin Dil Bilincinin Oluşmasındaki Yeri ve önemi”, *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 2003, S. 3, ss. 151-184.
- Kaçalin, Mustafa S., “*Mütercim Âsum Efendi*” md., DİA, 2006.
- Kara, İsmail, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz: Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not*, Dergâha yayın., IV. Baskı, İstanbul, 2016.
- el-Kittânî, ‘Abdülhayy, Fehresü’l-Fehârisi ve’l-Esbât*, (haz. İhsân ‘Abbâs), Dâru’l-Garbi’l-İslâmiyy, II. Baskı, Beyrut, 1402/1982.
- el-Lebib, Ebû Bekir ‘Abdülganî, *ed-Dürretü’s-Sakîle fî Şerhi Ebyâti’l-‘Akile*, (thk. ‘Abdulâlî Za’bûl), K.D.İ.B. yayın., I. Baskı, Katar, 1432/2011.

Mahmut Zengin-Kübra Cevherli, “Osmanlı Medrese Sisteminde Eğitim-Öğretim Kadrosu Üzerine Bir Değerlendirme”, *Osmanlı Medreseleri Eğitim, Yönetim ve Finans Kongresi Tebliğleri, İstanbul, 2019, ss. 175-194.*

Maşalı, Mehmet Emin, *Kur’ân’ın Metin Yapısı: Mushaf Tarihi ve İmlâsı*, Otto yayın., II. Baskı, Ankara, 2015.

el-Me’âfirî, Ebû Bekir Muhammed b. ‘Abdillâh, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, (M. ‘Abdülkâdir ‘Ata), Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, Beyrut, 1424/2003.

el-Mehdevî, Ahmed b. ‘Ammâr, *Hicâü Mesâhif’l-Emsâr*, (thk. Muhyiddin Ramadân), Mecelletü Ma’hedî’l-Mahtûtâtî’l-‘Arabîyye, Kahire, 1393/1973.

Mekkî, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî, *el-Keşf ‘an Vücûhi’l-Kırâ’âti’s-Seb‘ ve ‘İlelihâ ve Hucecihâ*, (thk. Muhyiddin Ramadan), Mecme‘u el-Lugati’l-‘Arabîyye, I. Baskı, Dımaşk, 1394/1974.

Rizevî, Hâfız Hüseyin, *Şerh-i Kasîde-i Râ’iyye*, El Yazma, Beyazıt Devlet Kütüphanesi (BZD), No. 129.

-----, *Kasîdetü’ş-Şâtibiyye Şerhi*, El Yazma, Süleymaniye kütüphanesi Âşir Efendi koleksiyonu (SAŞ), No. 003.

-----, *‘Akiletü Etrabi’l-Kasâ’id fî Esne’l-Makâsîd Tercümesi*, El Yazması, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi (İSÜ), No. 5868.

-----, *Şerhu Mezûmeti’r-Râ’iyye fî’l-Kırâât*, Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi (ÇHH), No. 19 Hk 182.

Ru’ûs Defteri, El Yazma, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri koleksiyonu, Müteferrik, No. 56, 66.

es-Sehâvî, ‘Alemüddîn ‘Alî b. Muhammed, *el-Vesîle ilâ Şerhi’l-‘Akîle*, (thk. Mevlây M. el-İdrîsî), Mektebetü’r-Rüşd, II. Baskı, Riyad, 1424/2003.

Süreyya, Mehmed, *Sicill-i Osmanî*, (haz. Nuri Akbayar), Tarih Vakfı Yurt Yayın., İstanbul, 1996.

es-Süyûtî, Celâlüddîn ‘Abdurrahmân b. Ebî Bekir, *el-İtkân fî ‘Ulûmi’l-Kur’ân*, (thk. Merkezî’ d-Dirâsâtî’l-Kurâniyye), K.F.M.B.K. yayın., Medine, 1426, c. V, s. 1784.

Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü’l-A’lâm*, Mihrân Matba‘ası, İstanbul, 1311.

Şentürk, Mustafa, “Mûsâ Cârullâh’ın ‘Târîhu’l-Kur’ân ve’l-Mesâhif’ Adlı Eseri ve Tefsîr İlmi Açısından Değeri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum, 2014, S. 42, ss. 107-125.

Şeyhülislam, Kazasker ve Kadıların H. 1227-1233 arasındaki listesi, El Yazma, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi koleksiyonu, No. 3845, vr. 60/a.

Taşdemirci, Ersoy, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Medreseler”, *Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Kayseri, 1989, S. 3, ss. 519-532.

Taşkesenlioğlu, Lokman, “Mütercim Âsım ve Türk Dili ve Edebiyatı Açısından Önemi”, *Mecmua Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Adıyaman, 2020, S. 9, ss. 84-94.

Yılmaz, Okan Kadir, *İSAM Tahkikli Neşir Kılavuzu*, TDV yayın., İstanbul, 2017.

ez-Zebîdî, es-Seyyid Muhammed Murtezâ Efendi, *Tâcü’l-‘Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs*, (thk. ‘Abdüssettâr Ahmed Ferrâc), Matba‘atü Hükümeti’l-Kuveyt, Kuveyt, 1385/1965.

-----, *el-Mu‘cemü’l-Muhtas*, (thk. Nizâm M. Sâlih Ya‘kûbî v.dğr.), Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, I. Baskı, Beyrut 1427/2006.

ez-Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır, *el-Burhân fî ‘Ulûmi’l-Kur’ân*, (thk. M. Ebü’l-Fadl İbrâhim), Mektebetü Dâri’t-Türâs, Kahire, ts.